

אוניברסיטת תל אביב

הפקולטה למדעי הרוח - החוג לספרות

התוכנית ליידיש – תואר שני מסלול בין-אוניברסיטאי:
האוניברסיטה העברית בירושלים, אוניברסיטת תל אביב
ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב

כתבי עת לבריאות ולרפואה ביידיש במזרח אירופה

חיבור זה הוגש כעבודת גמר לקראת התואר

”מוסמך אוניברסיטה” – M.A באוניברסיטת תל-אביב

על ידי

יצחק פוקס

מאי 2018

אייר תשע”ח

העבודה הוכנה בהדרכת

פרופ' אברהם נוברשטרן ופרופ' חנה וירט-נשר

בתמיכת:

הרשות הלאומית לתרבות היידיש
נאַציאָנאַלע אינסטיטאַן פֿאַר ייִדישער קולטור

תודות

ברצוני להודות לפרופ' אברהם נוברשטרן ולפרופ' חנה וירט-נשר, אשר הכירו לי את תרבות היידיש והנחו אותי בכתיבת העבודה, על הערותיהם המועילות והסבלנות שגילו.

תוכן העניינים

4	תקציר
7	מבנה העבודה ותרומתה למחקר
11	פרק ראשון : מאפייניהם של כתבי עת לבריאות ולרפואה ביידיש במזרח אירופה
11	דער אידישער הויז-דאקטאר
16	פאלקסגעזונט
22	צמח שאבאד ופעלו
28	פאלקסגעזונט – לאחר מותו של צמח שאבאד
44	פרק שני : נושאים מרכזיים בכתבי העת לרפואה ביידיש
47	השחפת כמחלתם של היהודים
49	'מנהגים יהודיים' כגורמי מחלת השחפת
52	'צאו אל הטבע ותיחשפו לשמש'
57	פרק שלישי : היבטים באורח החיים היהודי והשתקפותם בכתבי העת לרפואה ביידיש
57	שחיטה
59	בשר בחלב
60	מקווה
61	צמחונות
64	פרק רביעי : 'מחלות יהודים'
68	פרק חמישי : אחרית דבר
70	מקורות
73	נספחים

למרות שמיליוני יהודים דיברו יידיש בשלהי המאה הי"ט ובראשית המאה הכי, המעמד התרבותי של הלשון היה נמוך, היא נחשבה בעיקרו של דבר כ'ז'רגון', והפרסומים ביידיש כוונו ברוב המקרים אל השכבות המשכילות פחות בקרב האוכלוסייה היהודית. עם זאת ניכרה צמיחה משמעותית בכמותם ובטיבם של הפרסומים הפריודיים ביידיש, שהלכו והתרבו במרכזי התרבות השונים – במזרח אירופה ובארצות הברית כאחד. בתוך כך התחילו להופיע גם כתבי עת שהוקדשו לסוגיות של בריאות ורפואה לכול, ולהנחלה של מושגי המדע הבסיסיים. בתחום אחרון זה יש לציין את הופעתו של כתב העת בעל הכותרת המשמעותית לעבען און וויסענשאַפֿט (חיים ומדע), שראה אור בוויילנה בשנים 1909-1912, וחלק מסוים של מאמריו הוקדשו להנחלת מושגים של מדע פופולרי.

מאוחר יותר הופיע בוורשה שבועון פופולרי בענייני בריאות ורפואה, (בשנים 1912-1914), שנקרא דער אידישער הויז-דאקטאר (רופא הבית היהודי). עורך השבועון היה שמואל יעקב יאצקין¹ (1874-1936), שהיה גם מייסד ועורך העיתון היינט (היום)², אחד משני העיתונים הפופולריים בוורשה. עצם העובדה שש"י יאצקין, בעל החושים המסחריים המחודדים בתחום המו"לות היהודית, מצא לנכון להוציא לאור כתב עת כזה, מוכיחה שהוא חשב שהוא יהיה להצלחה מסחרית, או לפחות יכסה את העלויות. כלומר: הוא סבר שיש מקום לכתב עת כזה ביידיש.

כתב עת רפואי נוסף, ברמה גבוהה יותר הוא הפאלקסגעזונט (בריאות העם), שהופיע בוויילנה, המרכז של תרבות יידיש שנחשב לאיכותי יותר, בשנים 1923-1940. מייסדו ועורכו המוערך היה עד לפטירתו ד"ר צמח שאבאד (1864-1935), רופא נודע ומנהיג ציבור בוויילנה ואף מעבר לה.

היו עוד שלושה כתבי עת רפואיים נפוצים פחות ובעלי איכויות מדעיות גבוהות יותר³: 1. טאז ידענות שהופיע בוורשה בין השנים 1927-1931. 2. די סאציאלע מעדיצין, שהופיע בוורשה בין השנים 1931-1939, 3. דער דאקטאר שהופיע בוורשה בין השנים 1929-1933 בעריכה של ד"ר מרדכי לנסקי⁴.

¹ עורך נוסף החתום בסיפא של כל כתבי העת הוא נ. פינקלשטיין.

² נוברשטרן, אברהם, "היינט", אתר עיתונות יהודית, http://web.nli.org.il/sites/JPress/Hebrew/Pages/haynt_.aspx

³ Cohen, Nathan, "What Did East European Yiddish Readers Know about Cancer", *Modern Judaism*, 32 (2012), page 18.

⁴ ד"ר מרדכי לנסקי, שימש כרופא בגטו וארשה והיה עורך הביטאון הרפואי "דער דאקטאר" וכן פרסם מחקרים, מאמרים ופרקי זיכרונות רבים.

עיקר עניינה של עבודה זו היא בחינת סוגיות נבחרות בנושאי הבריאות ואורח החיים היהודי, עם התמקדות במחלת השחפת, כפי שהשתקפו בשני כתבי עת בתחום הבריאות והרפואה; הראשון שבהם היה דער אידישער הויז-דאקטאר, שהופיע בוורשה לפני מלחמת העולם הראשונה, השני והעיקרי ביניהם היה "פאלקסגעזונט", שהופיע בוויילנה בין שתי מלחמות העולם.

דער אידישער הויז-דאקטאר הופיע על רקע צמיחתה העצומה של עיתונות יידיש במזרח-אירופה בתחילת המאה העשרים ובפרט בוורשה, שהפכה בשנים אלה למרכז לעיתונות, מול"ות וספרות בידיש⁵. שניים מן העיתונים היומיים החשובים ביותר בוורשה בעת ההיא הם היינט ("היום", 1908-1939) ומאמענט ("הרגע", 1910-1939). ש.י. יאצקן שהיה עורכו של העיתון היינט היה כאמור בעל חושים מסחריים חדים בתחום המו"לות היהודית; הוא זיהה את הצורך ואת אפשרויות ההצלחה של כתב עת פופולרי בידיש בתחום הבריאות והרפואה, ואי לכך ייסד את כתב העת דער אידישער הויז-דאקטאר⁶.

הופעתו של פאלקסגעזונט נבעה ממניעים אחרים. הוא ראו אור לראשונה בוויילנה בחודש שבט תרפ"ג⁷ (ינואר 1923). וילנה הייתה בעת ההיא מרכז של הוצאת פרסומים בידיש, ובתוכם כאלה המוקדשים לנושאי רפואה ובריאות הגוף⁸. הרשימה הזאת כוללת את פאלקסגעזונט, זיי געזונט (לילדים), מעדיצינישע שריפטן, סאציאלע מעדיצין וגם מגזין לענייני ספורט שנקרא נידישע טורן-און ספארט צייטונג המכבי, שגם אותו ערך ד"ר צ. שאבאד, מתוך הכרתו בחשיבות הספורט בעיצוב הגוף והנפש היהודית⁹; עיתון זה צורף כנספח לפאלקסגעזונט¹⁰.

צמיחתם של כתבי עת לרפואה בוויילנה באה על רקע העובדה כי בוויילנה היו כמה מרכזים רפואיים יהודיים; בית החולים הראשון בוויילנה נוסד באמצע המאה הי"ח¹¹ והוא נקרא "דער הקדש"¹²; הרופאים היהודים דברו שם עם החולים היהודים בידיש: "דאָ פלעגן די יידישע דאָקטוירים רעדן מיט די קראַנקע אויף יידיש, סיי ביים רוסיש-צאַרישן, סיי ביים פוילישן, סיי ביים ליטווישן רעזשים".

⁵ לעיל, נוברשטרן, אברהם, "היינט", אתר עיתונות יהודית.

⁶ Cohen, Nathan, "An ugly and repulsive idler", *Jews in Russia and Eastern Europe 1-2* (2005), page 36.

⁷ "פאלקסגעזונט", ינואר 1923, גיליון 1 עמ' 1.

⁸ Rafes, Yulian, *Doctors and Patients: Jewish Doctors in Vilno Ghetto*, Begell House: New York 2002 p.69.

⁹ יידישע טורן-און ספארט צייטונג המכבי, עמ' 1: "דער יידישע טורן [...] צוזאמען מיטן 'פאלקסגעזונט' וועט זיין דער ארגאן וואס זאל באלייכטן, [...] און געזונט מאכן דאס לעבן פון יידישן פאלק!".

¹⁰ צורף ל'פאלקסגעזונט' החל מגיליון מס. 10, אוקטובר 1924.

¹¹ Rafes, Yulian, שם, עמוד 61.

¹² דווארזשעצקי, מארק, קאמף פארן געזונט אין געטא-וויילנע, OSE. Union Paris – Geneve 1946, עמ' 35.

בית חולים זה, שהיו בו 135 מיטות, היה הגדול מבין שלושת בתי החולים בעיר¹³. בעקבות ארגון מחדש של ביה"ח (בשנת 1937), היו בו 4 מחלקות: רפואה פנימית, מחלקה כירורגית, גניקולוגיה ורפואת ילדים. הצוות הרפואי מנה 8 רופאים¹⁴, 13 אחיות ואנשי צוות נוספים. בסוף המאה הי"ט קמה לצדו של בית החולים אגודה לעזרה רפואית לחברים ובעיקר לחולים עניים, שנקראה "משמרת חולים" שהעסיקה 35 רופאים (במשרה חלקית) ועשרה "תומכי רופאים" (פעלדשער). פעילותה של אגודה זו הייתה משמעותית ביותר בחיי הבריאות של היהודים בוויילנה והסביבה¹⁵.

מוסד ציבורי נוסף שפעל בענייני בריאות בוויילנה היה הסניף המקומי של "אזע" (OZE), אגודה למען בריאות היהודים שפעלה לטיפול ההיגיני בבתי ספר וסייעה בטיפול בתינוקות ובילדים. היא החזיקה מרפאה לילדי בתי הספר וכן מעבדת רנטגן ומרפאת שיניים, שלחה ילדים לקייטנות הבראה, ארגנה מגרשי משחקים בעיר ואף ייסדה בית מרפא לחולי ריאות¹⁶, לשכת ייעוץ לחולים, מרפאת "טיפת חלב" לייעוץ לנשים הרות, בית תינוקות וגם בית ספר לאחיות¹⁷. "אזע" גם תמך בהוצאתו לאור של כתב העת פאלקסגעזונט.

"אזע" (OZE)¹⁸ היה ארגון שנוסד ב-1912 בסנט פטרבורג ונועד לקדם את הרפואה וההיגינה בקרב היהודים. "טאז" (TOZ)¹⁹ היה ארגון שנוסד ב-1921 בוורשה לאותן מטרות. בסוף 1926 התאחדו שני הארגונים הנ"ל, אחרי האיחוד בין "אזע" לבין "טאז" אימצו שני הגופים האלה את השם "טאז" (TOZ)²⁰.

¹³ <http://www.yadvashem.org/yv/he/exhibitions/vilna/before/medicine.asp>

¹⁴ שמות הרופאים: וירשובסקי, זלקינדסון, זרצין, גצוב, גרשוביץ, פודובינסקי, גלמן, מרגוליס.

¹⁵ Rafes, Yulian, שם, עמוד 62.

¹⁶ נספח; מגוון תמונות של פעילויות "אזע" ושל צוותי ההנהלה, ראן, לייזער, ירושלים דליטא אילוסטרירט און.

דאקומענטירט, כרך 1, ניו יארק: ווילנער אלבאם קאמיטעט, 1986, עמ' 160-164.

¹⁷ נספח; תמונת סיום בית ספר לאחיות בוויילנה, בשנת 1924 סיימו 34 בוגרות את הכשרתן כאחיות, ראן, לייזער, שם עמ' 159.

¹⁸ <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/OZE>

¹⁹ <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/TOZ>

²⁰ אין קאמף פארן געזונט פון אידישן פאלק (50 יאָר "אזע"), ניו יורק 1968, אויסגאבע פון וועלט-פארבאנד "אזע", עמ' 83.

מבנה העבודה ותרומתה למחקר

העבודה הנוכחית שואפת להקיף מגוון רחב יחסית של כתבות, מאמרים ומכתבי קוראים - בשני

כתבי העת שהופיעו במקומות שונים ובתקופות זמן שונות:

"פאלקסגעזונט"	"הויז-דאקטאר"	
וילנה	ורשה	מקום הוצאה
1940-1923	1914-1912	משך ההוצאה

בנוסף לשני כתבי העת, גם פרסומים וספרים שיש להם רלוונטיות לנושאים העיקריים המכוסים בעבודה זו והם;

- מאפייניהם של כתבי עת לבריאות ולרפואה בידיש.
- היבטים יהודיים במחלת השחפת.
- סוגיות הנוגעות לאורח חיים היהודי, (שחיטה וכשרות, בשר בחלב, מקווה, וגם צמחונות...).
- "מחלות של יהודים".

רשימת הסוגיות שיעמדו במרכז המחקר

- לבחון אלו נושאים העסיקו ועניינו את הכותבים והקוראים בכל אחד מכתבי העת.
- לנתח ולהשוות מי היו הכותבים בכל אחד מכתבי העת מבחינת הפרופיל התרבותי שלהם והכשרתם המחקרית-מדעית.
- לבחון את טיבו של קהל הקוראים, מה היו היקפי התפוצה ובאלו מקומות בעולם היהודי קראו את כתבי העת. לבחון לאיזה קהלים פנה כל אחד מכתבי העת; האם הייתה התייחסות מיוחדת לציבור הדתי?
- לנתח ולהשוות מה היה אופי הכתיבה ו"העומק המדעי" בכל אחד מכתבי העת, מה הייתה איכותם, על רקע העובדה כי עורך אחד היה עיתונאי ממוסחר ואילו עורך אחר היה רופא מכובד ומנהיג חברתי.
- לבחון האם ומה השתנה בגישתם ובתכנים של כתבי העת במהלך השנים.
- **שחפת:** לבחון מה הממד היהודי במחלה זו, ואלו מנהגים היו קיימים בקרב היהודים שהזיקו להיגיינה, איזה מהלכים יזם צ.ש. לשינוי אורחות החיים היהודיים כחלק מן המלחמה בשחפת, לבחון את תפיסת ההיגיינה במובן התרבותי.

- **אורח חיים:** לבחון מה הייתה ההתייחסות לנושאים דתיים כמו: כשרות, שחיטה, מקווה, טהרת המשפחה. איך שילבו את ההלכה והמקורות היהודיים בתוך המאמרים הרפואיים. מה היו תגובות הקוראים במהלך השנים.
- האם כתבי העת היו סבורים שיש מחלות שקיימות רק אצל יהודים? האם יש מאפיינים ייחודיים ל"גוף היהודי"?
- מה היה היחס לאישה בכתבי העת האלה?

העבודה בנויה מחמישה פרקים; **בפרק הראשון** אביא סקירה נרחבת אודות המאפיינים של שני כתבי העת. החלק הראשון של פרק זה מוקדש לתיאור מטרותיו של דער אידישער הויז-דאקטאר, מטרות שהוגדרו ע"י העורכים ש"באו" מעולם העיתונות ומעולם העסקים והפליאו לעשות בכל מה שקשור להפצה רחבה של כתב העת בקרב הקהילות היהודיות במזרח אירופה. בהמשך מובאת סקירה קצרה אודות המבנה והתכנים של כתב העת, שיצא לאור במשך שנתיים בלבד.

החלק השני של פרק זה מוקדש לתיאור מפורט של הפאלקסגעזונט שהופיע, כאמור, במשך שמונה עשרה שנים; בתחילה סיכמתי את מטרות כתב העת שהוגדרו בעיקר ע"י ד"ר צמח שאבאד, מי שפועלו, תכונותיו ויכולותיו השתקפו בתכניו ובאיכויותיו של הפאלקסגעזונט. לאחר מכן תיארתי בהרחבה את התפתחות כתב העת והתקבלותו לאורך שנות קיומו, כפי שהשתקף בסיכומי ביניים שהופיעו בו במהלך השנים, פרי עטם של כותבים ממחוזות שונים בעולם היהודי. בסעיפים נוספים מופיעים תיאורים העוסקים בהיקף העיתון, סקירה אודות התכנים והכותבים, דיון מפורט על אופיים וזהותם של הכותבים, ובין היתר התייחסות לשאלה האם היו ביניהם גם נשים; תיאור הקשר עם הקוראים, מידת השימוש במקורות יהודיים, תיאור ההתפתחות הטיפוגראפית של כתב העת, התייחסות לפרסומות המסחריות שסייעו לקיים את כתב העת במשך שנים כה רבות. בסוף הפרק הבאתי כמה אנקדוטות מן העולם היהודי, שהופיעו תדיר בכתב העת והוסיפו נופך מעניין לתכניו.

הפרק השני יוחד בעיקר למחלת השחפת (Tuberculosis) - מחלה זיהומית מדבקת שהייתה אחת הסיבות הנפוצות ביותר למוות בכל הגילאים ברחבי העולם. לפני עידן האנטיביוטיקה נגד שחפת, גרמה המחלה ל-50% מקרי מוות בחולים בלתי מטופלים.²¹

מבין מכלול המחלות הנפוצות בתקופה היא בחרתי להתמקד בעיקר במחלת השחפת, בגלל תפוצתה הרחבה במיוחד במחוזות יהודיים בהם צפיפות המגורים הייתה גבוהה ותנאי ההיגיינה היו ירודים. כפי שנראה בהמשך, ה"פאלקסגעזונט" ייחד מאמרים רבים מאד למניעת השחפת, תוך דרישה לשינוי מנהגים יהודיים (כגון: נישוק ספרי תורה, לחיצות ידיים ועוד), ודרישה לביצוע שינויים באורחות החיים (כגון: הקפדה על היגיינה אישית וניקיון הבית, ספורט, יציאה אל הטבע ועוד).

סקרתי מאמרים רבים שנכתבו אודות מחלת השחפת בשני כתבי העת והתמקדתי **בהיבטים היהודיים** של מחלה קשה זו, דהיינו התמקדתי במאמרים וכתבות שניתחו את השוני בהיקף ובעוצמת הפגיעה של המחלה ע"פ אזורי ומחוזות המגורים של היהודים (ערים, עיירות, צפיפות וכו') ובמאמרים המכילים הנחיות והצעות איך להימנע ולהישמר מפני מחלת השחפת בחברה ובסביבה, בהתחשב במנהגים הקיימים בקרב היהודים, ובמאמרים ומקורות נוספים העוסקים בדרכי הריפוי.

לעומת כמות מאמרים עצומה שהתפרסמו ב"פאלקסגעזונט" בנושאים הקשורים למחלת השחפת, הרי ב"הויז-דאקטאר" התפרסמו ארבעה מאמרים בלבד שאין בהם התייחסות מיוחדת לפן היהודי של המחלה.

מאמר מרכזי בפרק זה, נכתב ע"י ד"ר נ. האלטרעכט,²² ויש בתוכו הערות רבות שהוסיף ד"ר צמח שאבאד. מאמר זה מסכם מחקר מקיף העוסק בשאלה אם יש משהו בגן היהודי או בהתנהגות היהודית (הנובעת מכללי ההלכה), שיצרו חסינות מסוימת כנגד ההידבקות במחלת השחפת, והאם קיימים "מנגנונים" המאטים את קצב ההידרדרות בקרב אלה שכבר לקו במחלה. מאמרים רבים נוספים בנושאי השחפת ב"פאלקסגעזונט" עוסקים במאמצים ובניסיונות לעקור "מנהגים יהודיים" נפוצים שיש להם השפעה קשה על התפשטות המחלה, דוגמת המנהג לירוק על הרצפה בתפילת "עלינו לשבח"²³ וכדומה. בנוסף יש פנייה נרחבת לצעירים היהודים והנחיות איך להישמר מפני המחלה, וגם הנחיות והמלצות איך להירפא.

²¹ <https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A9%D7%97%D7%A4%D7%AA>

²² "די טובערקולאָזע ביי יידן", אוגוסט 1926, גיליון 15-16, עמ' 241-246.

²³ "וועגן שפיען ביי עלינו", נובמבר 1926, גיליון 22, עמ' 159.

בחרתי גם לשלב כמה מאמרים בנושא שחפת שהתפרסמו ב**פאלקסגעזונט** בתאריכים בעלי חשיבות סמלית; א. המאמר האחרון שכתב צמח שאבאד ב**פאלקסגעזונט**²⁴ ופורסם אחרי מותו; ב. שני מאמרים בנושאי שחפת שפורסמו בגיליון האחרון²⁵ של **הפאלקסגעזונט** בוילנה.

הפרק השלישי עוסק בכמה סוגיות מרכזיות באורח החיים היהודי כמו שחיטה וכשרות, בשר בחלב, מקווה וגם בצמחונות, נושא שהעסיק ועניין את קהל הקוראים בעת ההיא. בעוד שהסוגיות הראשונות הן סוגיות ששייכות לעולם היהודי הדתי, הרי הצמחונות חלחלה אל העולם היהודי כחלק מן ההתפתחות והשפעת המודרנה על העולם היהודי.

בעקבות שלושה פרקים שהוקדשו למגוון סוגיות רפואיות וחברתיות שעניינו ואתגרו את מערכות כתבי העת ואת קהל הקוראים שלהם, בעיקר בהיבט היהודי, בחרתי להקדיש את **הפרק הרביעי** לשני נושאים נוספים, המרחיבים את סוגית ה"היבט היהודי" בעבודת מחקר זו.

• האם קיימות "מחלות של יהודים"?

• האם יש מאפיינים ייחודיים ל"גוף היהודי"?

סוגיות אלו נדונו גם בכתבי העת הנ"ל וגם במחקרים מאוחרים יותר, שרון גילרמן, לדוגמה²⁶, מנסה לפענח את מקורות התייחסות וסימון היהודי כ"אחר", עובדה ששימשה כנדבך מרכזי בהתפתחות האנטישמיות.

הפרק החמישי - "אחרית דבר", מביא סיכום קצר של העבודה מ'זווית ראייה אחרת'. בנוסף לכך העליתי בו כמה מסקנות והמלצות להמשך המחקר.

²⁴ "ווי פארהיט מען זיך פון טובערקולאזע", ינואר 1935, גיליון 1, עמ' 1.

²⁵ יוני 1940, גיליון 6, עמ' 5-6.

²⁶ Gillerman, Sharon, The Jewish Quarterly Review Vol. 95, No. 3 (2005), pp. 470-478.

פרק ראשון: מאפייניהם של כתבי עת לבריאות ולרפואה בידיש במזרח אירופה

דער אידישער הויז-דאקטאר

הגיליון הראשון של דער אידישער הויז-דאקטאר יצא לאור בוורשה ב- 29.2.1912. כתב העת הופיע באופן סדיר עד יוני 1914, ז"א – כמעט עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. עד סוף 1913²⁷ הופיע כתב העת כשבועון, ובתקופה שבין 1.1914 לבין 6.1914 הפך כתב העת להיות ירחון²⁸.

תמונה 1: גיליון ראשון של ההויז-דאקטאר

מטרות כתב העת

במאמר מערכת שפורסם בגיליון הראשון של דער אידישער הויז-דאקטאר²⁹, שכותרתו "אונדזער אויפגאבע", (מאמר מערכת יחיד בכל שנות הופעתו של כתב העת הזה), כותבים העורכים, ש.י. יאצקאן ונ. פינקלשטיין³⁰, אודות המוטיבציה להוצאת כתב עת בענייני רפואה בעת ההיא. תחילה הם מתארים בקצרה את הזמן והסביבה: "המאה שלנו היא מאה של קידמה, לא רק בנושאי אמנות, ספרות ועוד, אלא

²⁷ א וועכענטליכער זשורנאל פיר הויזליכע מעדיצין און געזונד-פערדיטונג.

²⁸ א מאָנאַטליכער זשורנאל פיר הויזליכע מעדיצין און געזונד-פערדיטונג.

²⁹ הויז-דאקטאר, גיליון 1, י"א אדר תרע"ב, עמודים 1-2.

³⁰ יני (נח או נחמיה ???).

לדאבוננו היא גם מאה של מחלות, שהידע אודות המחלות היה דל מאד. [...] מלבד הישגי האנושות בנושאים טכניים כמו: רכבות, טלגרף ומכונות משוכללות רבות, גרמה המהפכה הטכנולוגית לשעבוד, עבודה קשה, דם ויזע של עשרות מיליוני אנשים, שחיים בצפיפות ותנאים מחפירים. הצפיפות האיומה הזו מנעה מן האנשים האלה, שרבים מהם היו מצויים בעוני רב שני מרכיבים חשובים; אויר ואור, מחסור שהעצים והאיץ את מחלותיהם".

העורכים, הידועים כבעלי חושים מסחריים חדים בתחום המו"לות היהודית, כתבו במאמר המערכת אודות הפופולאריות הרבה לה זוכים כתבי עת שעניינם רפואה והיגיינה בעולם, המיועדים לחנך וללמד את הקהל הרחב איך לשמור על בריאותם. ועוד הם כתבו; "בשפה הרוסית יש יותר מ- 30 כתבי עת כאלה, וצריך להתפלא כי היהודים לא השכילו עד כה להוציא כתב עת לענייני רפואה". (למרות שכתב העת הזה יצא בוורשה, העורכים לא מתייחסים לכתבי עת בנושאי רפואה בפולין, אולי בגלל העובדה כי יאצקן היה 'ליטבק' עם אוריינטציה רוסית...).

כדי לחזק את עמדתם בדבר הצורך בכתב עת לענייני רפואה בידיש, הם מוסיפים; "הרפואה יודעת למנות מחלות רבות שהן ייחודיות ליהודים, לפיכך אנחנו משוכנעים בנחיצותו של כתב העת דער אידישער הויז-דאקטאר להפיץ דעת בין המוני היהודים כדי שידעו איך לשמור על בריאותם".

טענתם כי "הרפואה יודעת למנות מחלות רבות שהן ייחודיות ליהודים" מבוססת כנראה על הלכי רוח בציבור, ולא על דעתם של אנשים המומחים לדבר. בפרק "מחלות יהודים" בעבודה זאת³¹ מובאת סקירה נרחבת שסוכמה ע"י ד"ר צ. שאבאד, הבוחנת אם יש ממש בטענה שיש מחלות שהן ייחודיות ליהודים והתשובה שניתנת שם היא שלילית: "אין מחלות שפוקדות רק יהודים, אבל קיימות מחלות שהן נפוצות יותר בקרב יהודים".

כפי שנראה לאורך העבודה, האבחנות והמסקנות המובאות בפאלקסגעזונט בעריכתו של ד"ר צ. שאבאד מבוססות על מחקרים ומאמרים רפואיים, לעומת הטענה שנכתבה בהויז-דאקטאר כי "הרפואה יודעת למנות מחלות רבות שהן ייחודיות ליהודים", שנכתבה ע"י שני עיתונאים שאינם רופאים, במאמר המערכת היחיד שפורסם בהויז-דאקטאר.

לסיום, כותבים העורכים; "כתב העת שלנו יארח את מיטב המומחים – פרופסורים ורופאים יהודים נודעים, שיכתבו בשפה נהירה וברורה, כך שהקורא יבין וירצה לקרוא את הכתבות במגוון נושאים רחב, שנביא בפניו בכתב העת החדש".

³¹ פרק רביעי, להלן.

העורכים

המייחד את כתב העת דער אידישער הויז-דאקטאר היא העובדה שהעורכים; ש.י. יאצקאן ונ. פינקלשטיין, לא היו רופאים אלא אנשים שמקורם בעולם העיתונות הכתובה ובעולם העסקים, שזיהו בקרב הקהל היהודי בוורשה ענין ודרישה לכתב עת בענייני רפואה.

שמואל יעקב יאצקאן³² (1874-1936) בעל חינוך ישיבתי ובעל ותק בעיתונות העברית, הגה את הרעיון להוציא לאור עיתון יומי ביידיש במחיר השווה לכל נפש, כדוגמתם של פרסומים דומים ברוסית ובפולנית. הוא יסד ב-1906 את היומון אידישעס טאגעבלאט, שזכה מיד לתפוצה נרחבת והופיע עד ראשית 1911. שותפיו כמו"לים היו האחים נח ונחמיה פינקלשטיין, ועל יסוד הצלחתם הם התחילו לפרסם ב-1908 את היינט, שהפך עד מהרה לעיתון ביידיש הנפוץ ביותר במזרח אירופה. [...] יש מקורות המציינים שבשיאו הופץ העיתון ב-100,000 עותקים, אף כי סביר להניח שאלה מספרים מופרזים מאוד. במשך שנות השלושים נדפס היינט בכ-25,000 עותקים, אך יש לציין שמספר הקוראים היה גדול פי כמה וכמה ממספר הקונים, בעיקר בגלל העוני העמוק שבו חיו רוב יהודי פולין, שעבורם רכישת גיליון של העיתון הייתה בבחינת מותרות.

השותפות בין ש.י. יאצקאן לבין נ. פינקלשטיין המשיכה גם בכתב העת החדש דער אידישער הויז-דאקטאר, כפי שהם חותמים בסיומו של מדור שנקרא "אלערליי"י"³³ המופיע בסוף כל גיליון; רעדאקטארען – הערויסגעבער; נ. פינקלשטיין, ש.י. יאצקאן.

כדי להפיץ את כתב העת החדש בענייני רפואה לקהל קוראים גדול, נקטו יאצקאן ופינקלשטיין בגישה שיווקית מקורית, המעניקה במתנה למנויי העיתון היינט שהיה כבר עיתון נפוץ וידוע את כתב העת החדש דער אידישער הויז-דאקטאר, שזה עתה יצא לעולם. לדוגמא, בפתיח של גיליון 11³⁴ שולבו שני עמודים נוספים לפני עמוד הכותרת "הרגיל"; בעמוד הראשון³⁵ מופיעים דברים רבים בשבחו של העיתון היינט, דברים בשבחם של הכותבים בעתון, (שלוש עליכם, ד. פרישמאן, ד"ר נ. בירנבוים, נאמבערג ואחרים) וגם כותרת גדולה אודות תפוצתו הרבה³⁶. בעמוד השני³⁷ נכתב כי כל מנויי היינט יקבלו בחינם את כתב העת החדש דער אידישער הויז-דאקטאר.

³² לעיל, נוברשטרן, http://web.nli.org.il/sites/JPress/Hebrew/Pages/haynt_.aspx

³³ לדוגמא: כ"ח סיוון תרע"ב, גיליון 13, עמ' 13-14.

³⁴ דער אידישער הויז-דאקטאר, י"ב סיוון תרע"ב, גיליון 11.

³⁵ [/http://cbj.jhi.pl/documents/674217/1](http://cbj.jhi.pl/documents/674217/1)

³⁶ מאה אלף עותקים ליום, ע"פ הפרסום בעמוד זה.

³⁷ [/http://cbj.jhi.pl/documents/674217/2](http://cbj.jhi.pl/documents/674217/2)

במאמר מקיף העוסק בראשיתה של עיתונות יידיש בוורשה³⁸, כותב פרופ' נתי כהן בהרחבה אודות אישיותו ופועלו העיתונאי של ש.י. יאצקן, "הוא המציא בעיתונות היהודית שיטות עבודה והגה תכנים חדשים המכוונים להשגת מקסימום תפוצה ומקסימום רווחים. רבים האשימו אותו בדעיכת הערכים החינוכיים של העיתונים ביידיש, וגם ניתן כינוי בגנות התופעה שנשא את שמו 'יאצקאניזם'³⁹. בעדות המובאת בשמו של אברהם ליב יעקבוביץ (עקביא)⁴⁰, שהיה סופר ומתרגם עברי שעבד כמתרגם בעיתון היינט, הוא מעיד אודות המעורבות הבוטה של יאצקאן בתכנים הספרותיים, אבל מסכם את רשמיו מן האיש בהאי לישנה "הוא היה איש בוטה וקשות, אבל גלוי לב והגון". למרות התכונות הנ"ל, כתב יהושע גוטליב (יו"ר אגודת העיתונאים היהודיים בפולין, אשר כתב גם בהיינט) אודות פעלו של יאצקן: "הוא ראוי לכבוד לאומי עבור העשייה החלוצית ותרומתו העצומה להטמעת היידיש כשפה מדוברת וכשפת קריאה בציבוריות היהודית"⁴¹.

יאצקאן היה איש ריב ומדון וגם תלמיד חכם, אבל לא בקיא בנושאי רפואה. כנראה שיאצקאן שימש רק להלכה כעורכו של כתב העת דער אידישער הויז-דאקטאר, וזאת בניגוד גמור לצמח שאבאד, שערך וכתב בעצמו מאמרים רבים בפאלקסגעזונט וזכה ליוקרה רבה בפעילותו הרפואית והחברתית.

מבנה ותכנים של כתב העת

ממדיו של כתב העת היו קבועים במשך כל התקופה בה הוא יצא לאור - 16 עמודים בכל גיליון, (זה היה סטנדרט דפוס שהוזיל את עלויות ההפקה של כתב העת).

למעלה ממחצית הכותבים של ההויז-דאקטאר נושאים תואר ד"ר. לא הצלחתי לזהות בוודאות אם יש גם נשים כותבות מבין הכותבים. רבים מן הכותבים מופיעים בכינויים מסוגים שונים, לדוגמא: ד"ר S⁴², ד"ר ז.⁴³ ועוד רבים אחרים. היה נהוג בפרסומים וכתבי עת מן הסוג הזה, שהיו בו מעט מאוד משתתפים, ולכן כותב אחד חתם בכמה כינויים.

³⁸ Cohen, Nathan, "An ugly and repulsive idler" or a talented and seasoned editor: S.Y. Yatzkan and the beginnings of the popular Yiddish press in Warsaw", *Jews in Russia and Eastern Europe* 1-2 (2005), pp 28-53.

³⁹ שם, Cohen, Nathan, עמ' 30.

⁴⁰ שם, Cohen, Nathan, עמ' 38.

⁴¹ שם, Cohen, Nathan, עמ' 44.

⁴² ד"ר S, "רעוומאטיזם", א' אייר תרע"ב, גיליון 6.

⁴³ ד"ר ז. "די פרוי אלס ווייב און מוטער", שם.

כתב העת עסק במגוון נרחב של נושאים העוסקים במחלות מכל הסוגים כגון: לב, סרטן, מיגרנות ועוד, בסוגיות של זוגיות וחיי אישות, בנושאים של הפרעות שינה ועיסוק נרחב בנושאי אוכל, השמנה והרגלי אכילה. כתב העת עסק גם בנושאים "כלליים" שיש להם איזושהי זיקה לנושאי רפואה, לדוגמא: "פעליעטאן: מעשה'לעך פון אידישע דאקטוירים און פאציענטען"⁴⁴, (סיפורי מעשיות אודות רופאים ופציינטים יהודים).

נקודה מהותית שמאפיינת את תכני העיתון הן כתבות בהמשכים ברצפים ארוכים מאד, לדוגמא: "לופט, וואסער, דיעטע" שנכתבה ע"י ד"ר מ. גאטליב התפרסמה כסדרה בהמשכים ב-1912 על פני 12 גיליונות. שתי סדרות ארוכות יותר הן "די פרוי אלס ווייב און מוטער" שנכתבה ע"י ד"ר ז. גאלדמאן התפרסמה כסדרה בהמשכים ב-30 גיליונות, סדרת המאמרים "יוגנטזינד" ע"י ד"ר ל. בלום התפרסה גם כן על פני כמה עשרות גיליונות ועוד דוגמאות הרבה. לעומת זאת נושא מרכזי שהעסיק והטיל מורא גדול על העולם כולו וגם על היהודים כדוגמת מחלת ה"שחפת" קיבל כיסוי מינורי במהלך שנות הופעתו של כתב העת⁴⁵.

איכותו המדעית הפחותה של כתב העת הזה באה לידי ביטוי גם באמצעות העובדה כי אין בו כלל איורים או תמונות כמו גם אין בו גרפים וגם אין בו מדור "קוראים כותבים".

מודעות ופרסומות הופיעו בסוף הגיליון, בדרך כלל בעמוד אחד. הפרסומות היו מגוונות והציעו מזור למגוון נרחב של בעיות, לדוגמא: מומחה לטיפול בשבר ("קילה"), טיפול בכינים, הפסקת עישון, טיפול בטחורים, טיפול באבנים בכיס המרה ועוד...

כאמור, דער אידישער הויז-דאקטאר היה כתב העת הראשון לבריאות ורפואה בידיש במזרח אירופה שנועדו לקהל הרחב. זה היה כתב עת שאת מבנהו, תכניו וייעודו הכתיבו אנשי עיתונות ועסקים - עובדה זו תבוא לידי ביטוי בהמשך העבודה, עת ננתח את שאלות וממצאי המחקר בדבר אופי הכתיבה ו"העומק המדעי" של כתבי העת.

⁴⁴ מופיע כסדרה ארוכה מאד ברוב הגיליונות של שנת 1913.

⁴⁵ להלן, פרק שני – שחפת.

פאלקסגעזונט

המפורסם והמשמעותי בין כתבי העת לענייני בריאות ורפואה לכול בידיש, היה פאלקסגעזונט (בריאות העם), שהופיע בוילנה בגרסה מודפסת בתקופה שבין ינואר 1923 לבין יוני 1940, בתדירות משתנה (דו-שבועון בשבע שנות פעילות וכירחון בשנים אחרות). עורכו הראשון של פאלקסגעזונט היה ד"ר צמח שאבאד, רופא נודע ומנהיג ציבור בוילנה⁴⁶.

כתב העת יצא בסיוע האגודות: "אָזע" - הסניף הווילנאי של האגודה לשמירת הבריאות של העם היהודי ובאמצעות "טאָז" – הסניף הווילנאי של אגודה הוורשאית לשמירת הבריאות של העם היהודי, שכאמור, התאחדו בשנת 1926 להיות אגודה אחת, בשם "טאָז" (TOZ). הוצאת פאלקסגעזונט הייתה אחת המשימות החשובות של ארגון "טאָז", כפי שכתב ד"ר צמח שאבאד, אחרי איחוד האגודות, במאמר שכותרתו "מיט פאראייניקטע כוחות!"⁴⁷: "כתב העת שלנו פאלקסגעזונט יהיה אמצעי עיקרי של "טאָז" [...], ייעודו העיקרי של פאלקסגעזונט הוא להרחיב ולהפיץ את הידע והמודעות בנושאי היגיינה ורפואה, לקהל הרחב – בידיש".

היזם והמייסד של כתב העת היה אברהם קאטיק, שהגיע לוילנה מקרקוב בשנת 1922, והחל מיד לקדם את הרעיון של הוצאת כתב עת לרפואה בידיש השווה לכל נפש. הרעיון של קאטיק השתלב עם פועלם של ד"ר צמח שאבאד ועם הפעילויות של "טאָז", שהחלו יחדיו להכין את הגיליון הראשון של פאלקסגעזונט⁴⁸. לאחר תקופה קצרה עבר קאטיק לחרקוב (בריה"מ). ד"ר צמח שאבאד התמנה לעורך הראשי של פאלקסגעזונט, כאשר הסוגיות האדמיניסטרטיביות של הוצאת כתב העת נשארו באחריות ארגון "אָזע".

המטרה העיקרית של כתב העת, (כפי שנוסחה ע"י העורך ד"ר צמח שאבאד), במאמר שנקרא "צענטער יאר פאלקסגעזונט"⁴⁹, הייתה: "לשפר את בריאותם של היהודים באמצעות הקניית ידע ומושגים לקהל הקוראים היהודי בנושאי טבע וגוף האדם, להקנות ידע אודות מחלות ובעיקר איך להימנע מהן", או כפי שנכתב בהדגש, מעין "לוגו":

"בקיזור געזאָגט, אונדזער ציל איז היגיענישע אויפקלערונג און דערציאונג פון אַ שטאַרקן, געזונטן און

מונטערן באַוואוסטזיניקן דור".

⁴⁶ להלן, "צמח שאבאד ופעלו".

⁴⁷ דצמבר 1926, גיליון 24, עמ' 393.

⁴⁸ Rafes, Yulian, Tsemakh Shabad: A Great Citizen of the Jewish Diaspora, VIA Press: Baltimore 1999

pp 105-104.

⁴⁹ ינואר 1932, גיליון 1, עמ' 1.

אחד האתגרים המשמעותיים שעמד בפני מערכת כתב העת כדי להגשים את החזון של "מלחמה בבורות, בזוהמה ובמוות והכרזה על ניקיון ובריאות כיעדים עיקריים של חינוך היהודים"⁵⁰, היה לקבוע ולמסד מונחים רפואיים בידיש, כדי שכתב העת יהיה נהיר וברור לקהל הקוראים בכל מרחב העולם היהודי הדובר יידיש, כפי שגם נכתב בלקסיקון של סופרי יידיש⁵¹; "ער האַט פֿיל אויפֿגעטאָן פֿאַר דער מעדיציניש-היגיענישער ליטעראַטור אין יידיש און פֿאַר איר יידישער טערמינאָלאָגיע".

בדיעבד, אוסף גיליונות הפאלקסגעזונט יצרו מעין אנציקלופדיה לרפואה פופולארית בידיש, כפי שסיכסם⁴⁹ ד"ר צמח שאבאד; חלק גדול של הפאלקסגעזונט הוקדש לחינוך להיגיינה לכל ענפיה - היגיינה של הילד ושל האם, היגיינה בבית הספר, היגיינה של האישה במחזור, היגיינה אישית והיגיינה של הציבור, היגיינה של התזונה, הביגוד והניקיון האישי, שחשיבותו רבה כנגד מחלות מידבקות. בנוסף, נדפסו בו מאמרים שמטרתם לעורר את המודעות והתודעה בקרב בני הנוער בנושאי מיניות. לדברי העורך, הבורות בנושאים אלו יוצרת נזקים רבים בעיקר בקרב בני הנוער.

ברבות השנים, כתב העת אימץ מבנה קבוע המכיל את הנושאים הבאים:

- דבר העורכים על המשימות לשמירת הבריאות;
- מידע אודות מחלות ואיך להישמר מפניהן;
- אספקטים ייחודיים של מחלות והמאבק בהן בקרב היהודים;
- חינוך לבריאות עם הדגשים על בריאות האישה והילד;
- מידע כללי אודות ביולוגיה;
- ביוגרפיות של רופאים יהודיים מפורסמים;
- מידע אודות פועלם ופעילויות "רפואיות-חברתיות" ברחבי העולם היהודי;
- בריווקאסטן ("קוראים – כותבים")⁵²;
- ביבליוגרפיות אודות הנושאים הקשורים לרפואה;
- פרסומות;

⁵⁰ שם, Doctors and Patients Rafes, Yulian, עמוד 69.

⁵¹ לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, אכטער באנד, ניו יורק, עמ' 517-518, 1981.

התפתחותו של פאלקסגעזונט

הגיליון הראשון של כתב העת יצא בינואר 1923, שבט תרפ"ג, בוילנה, בעריכה משותפת של ד"ר צמח שאבאד ואברהם קאטיק, ובפורמט נרחב מאוד - 84 עמודים! כותרתו המלאה הייתה: "פאלקס-געזונט: סאניטאר מעדיצינישער חודש זשורנאל". בהמשך, (החל מ-1.1926) התחלפה הכותרת להיות: "פאלקס-געזונט: צווייטאניקער צוטריטלעכער זשורנאל פאר היגיענע און מעדיצין".

המאמר הראשון נכתב ע"י ד"ר צמח שאבאד וכותרתו היתה "אונזערע אויפגאבן"⁵², מאמר המשך התפרסם בגיליון מספר 4 כשהוא חתום בשתי אותיות צ.ש., הפתיח של המאמר מתאר בהומור עדין התנהגות טיפוסית של "מתרפא יהודי" שמחזיק בביתו חבילת תרופות, שנאספו על ידו במהלך השנים מרופאים שונים, את התרופות האלו הוא לוקח אל רופאו העכשווי ומתגאה בניסיונו הרפואי שצבר עד כה. אבל אותו "מתרפא טיפוס" אליבא דצמח שאבאד, מייצג מיעוט שבמיעוט בתוך הקהל היהודי העצום, שלא הולך כלל לרופאים ואין לו כל מודעות לסוגיות וצרכי רפואה. צ.ש. מדמה את כלל הקהל שמתעלמים מצרכי הבריאות האישיים לאיש עיוור שמנתב את דרכו, והוא עושה שימוש בביטוי "טאפן א וואנט". וכאשר הוא יחלה, הוא מטכס עצה עם שכן, או קרוב או "באבקע".

צ.ש. מדגיש כי מחלה היא תולדה של פרמטרים רבים, אישיים וסביבתיים, של כל איש ואשה, בין אם אלו תנאי היגיינה, או תנאים סוציאליים, או תכונות פיזיות ופסיכולוגיות שעוברות בתורשה מן ההורים אל צאצאיהם.

את הצורך להוציא כתב עת רפואי ביידיש, קושר צ.ש. לנזקים העצומים שהסבה מלחמת העולם האיומה לבריאותם ולמצבם הנפשי של היהודים, כמו גם לתנאים ההיגייניים הירודים, נזקים שיורגשו גם בדורות הבאים: "שוואכע, אויסגעשעפטע, דעגענערירטע מענטשן קענען ניט געבוירן קיין געזונטע קינדער"⁵³. צ.ש. גורס כי הנזקים שגרמה המלחמה לבריאותם ונפשם של היהודים הייתה חמורה יותר מן הנזקים החומריים למגורים ומן הנזקים לתשתיות שנגרמו בכל רחבי אירופה - את הנזקים החומריים ניתן לשקם ואפשר לבנות מבנים מחדש, אבל את נזקי הגוף והנפש ניתן לרפא רק באמצעות מנגנוני התאוששות ושיקום פנימיים; לשיקום זה אחראים, לדעתו של צ.ש., החברה היהודית בכלל והרופאים בפרט.

צ.ש. מנה את שלושת המחויבויות שיש לקהיליית הרופאים בעת ההיא ומגדיר מהם היעדים המרכזיים של כתב העת פאלקסגעזונט:

- צורך מידי וקודם לכל משימה אחרת הוא: הכשרת סוג חדש של רופאים - "רופאים קהילתיים";

⁵² ינואר 1923, גיליון 1, עמודים 1-2.

⁵³ ינואר 1923, גיליון 1, עמוד 3.

- תפקידנו ליצור ולשמש במה ותהודה מרבית לכל הציבור היהודי, בכל צורכי רפואת העם ("פאלקסגעזונט") ולהתכוון למשברים רפואיים שעוד יגיעו;
- אנחנו ממשיכים, אנחנו מתקדמים; מטרתנו היא לא לרפא אלא למנוע מהאנשים לחלות;

ומה משמעותו של היעד שניסח צ.ש. בזו הלשון: "מטרתנו היא לא לרפא אלא למנוע מהאנשים לחלות, [...] למנוע מחלות, משמעותה לפתח את כוחות הגוף של האורגניזם כנגד מחלות. כל מחלה, כל תופעה בגוף 'מזעיקה' מנגנון התנגדות בגוף האדם, ככל שמנגנון זה חזק יותר כך יכולת ההתמודדות כנגד המחלה יעיל יותר"

ההבטחה הנ"ל מדגימה את גודל החזון בו ניחן צ.ש.; ד"ר צמח שאבאד 'הקדים את זמנו' להיות חלוץ בקידום הרפואה המונעת עוד בראשית המאה העשרים, או כפי שנכתב במבוא לספר בהוצאת איגוד רופאי המשפחה בישראל⁵⁴: "קידום בריאות ורפואה מונעת הן מאבני הדרך של הרפואה במאה ה-21. הרפואה המודרנית מצאה פתרונות לבעיות רפואיות רבות אך לא מצאה ריפוי למרבית המצבים הכרוניים. קידום בריאות האוכלוסייה ומניעת מחלות מהווים לכן נדבך חשוב ברפואה כיום".

במאמר המשך⁵⁵ מוסיף צ.ש. את השקפתו בדבר רפואת העם: "היהודים, גם טרם המלחמה הגדולה, היו חלשים ובעלי חוליים רבים יותר מיתר אומות העולם. אלף שנות חיים בתנאים סוציו אקונומיים ובתנאים פוליטיים עלובים גרמו לכך כי גם האורגניזם של היהודים חלש מבחינה פיזית; לפיכך הם נוטים למחלות. תנאי המחיה של מיליוני יהודים שחיו בתנאים היגייניים הם ירודים, ומעל הכול חסרה תודעה בדבר הנחיצות להקפיד על תנאים היגייניים כדי לשמור על בריאותם".

אחר כך פירט צ.ש. את עיקרי חזונו בדבר שיקום בריאות היהודים: "משימתם של מנהיגות הציבור להנהיג מלחמה בשתי חזיתות: א. צריכה להתבצע עבודת הסברה נרחבת באמצעות ספרות הדרכה כתובה (ספרים, חוברות, כרזות וכו'). ב. צריך לארגן מפגשי קהל בהן יילמדו כל הסוגיות החשובות בנושאי שמירת היגיינה. בנוסף צריך להכשיר קאדר של אנשים ונשים - רופאים, מורים, אחיות ומטיפים (פּראָפּאָגאַנדיסטן), כאלה שיוכלו להפיץ בכל פינה ופינה בהם גרים יהודים, את המידע אודות "איך להישמר ממחלות שונות". בנוסף, צריך להקים מוסדות שיוציאו לפועל "פעולות ממשיות" בשני היבטים: שמירת הבריאות וריפוי מחלות.

בקטגוריה הראשונה (שמירת הבריאות) נכללים מוסדות שישמרו על בריאותו של הדור הצעיר. המוסד הראשון – "טיפת חלב" ("טראפנס מילך") שידריך את הנשים הצעירות משלבי ההריון, הלידה,

⁵⁴ טבנקין, חוה, להד, אמנון, "קידום בריאות ורפואה מונעת", הסתדרות הרפואית בישראל, 2013.

⁵⁵ אפריל 1923, גיליון 4, עמוד 3.

ההנקה ועד גידול הילדים בהמשך חייהם. הוא מוסיף על כך מוסדות ליתומים ומוסדות לילדים נטושים, שבאים מבתי עניים ומבתי שיש בהם חוליים רבים. על כך הוא מזכיר את הצורך במחנות קיץ. בקטגוריה השנייה (ריפוי מחלות) נכללים בתי חולים ובתי הבראה, מוסדות רפואיים, שבנוסף לריפוי החולים הם צריכים ללמד ולחנך את החולים להישמר ממחלות, איך להתנהג בבית ובעבודה ואיך לשמור על הסביבה.

צ.ש. מודע למגבלות הנוגעות לפעילות רחבה כל כך בין המוני יהודים המפוזרים במרחבים עצומים; פעילות מעין זו צריכה להיות באחריות השלטון ומופנית גם לכל הלאומים. אבל, מכיוון שהשלטון לא ינקוף אצבע, אנחנו צריכים ליטול את גורלנו בידינו - "מוז די געזעלשאפט אליין נעמען אויף זיך די איניציאטיוו אין בויען און אויסהאלטן אירע נויטיקסטע אינסטיטוציעס".⁵⁶ אחרי שהוא מנה בקצרה את האתגרים והקשיים, פנה צ.ש. ליהדות אמריקה בדרישה לתמוך ביהודי אירופה שסבלו קשות במלחמה העולמית. הוא דורש מיהדות אמריקה לאסוף כסף להקמת מוסדות ותשתיות רפואיות שתכליתן לשמור ולחזק את בריאותם של היהודים, באמצעות סיוע זה, יחד עם התגייסות פנימית ועם ריכוז מאמץ וכוח, נבנה את ה"נייע יידישע געזעלשאפטלעכע מעדיצין".

אודות התקבלותו של כתב העת כעבור כמה חודשים מאז בא לעולם ניתן ללמוד ממאמר שפרסם צ.ש.⁵⁷ במאמר זה הוא כתב וסיכם את האירועים וההחלטות שהתקבלו בכנס בינלאומי ראשון שנערך בברלין בחודש יולי 1923, שנושאו היה "הגנה על בריאות היהודים". הכנס אורגן ע"י "אזע" בהשתתפות 26 ארגוני בריאות יהודיים נוספים מן העולם, כמו "טאז" מפולין, "הדסה" מירושלים ועוד. צ.ש. מונה את הנואמים העיקריים בפתיחת הוועידה, ובהם פרופ' אלברט איינשטיין וגם רופאה אחת – "פרוי ד"ר סירקין (ווארשע)".

תחת הכותרת "אויפקלערונגס ארבעט"⁵⁸ נאמר "כי הכינוס מצהיר בשביעות רצון כי כתב העת פאלקסגעזונט התקבל באהדה רבה ע"י כל הארגונים הרפואיים שהשתתפו בכינוס", ובסעיף 9 נאמר כי פאלקסגעזונט הוא האמצעי היחיד המפיץ את חשיבות תודעת "שמירת ההיגיינה בחברה היהודית" ולכן הכינוס מאמץ את כתב העת הזה להיות הכלי העיקרי של ארגון "אזע" להסברה ולהפצת התודעה של בריאות הציבור.

⁵⁶ ש.ם.

⁵⁷ "די ערשטע וועלט קאנפערענץ פון 'אזע' אין בערלין", ספטמבר-אוקטובר 1923, גיליון 9-10, עמודים 1-11.

⁵⁸ ש.ם, בעמ' 11 של מאמר זה, פרק 7 סעיף 8.

בסיומה של שנה ראשונה להופעת כתב העת⁵⁹ יש סיכום קצר של צוות העורכים אודות הישגי העיתון בשנה זו. הם מספרים על התהודה הנרחבת שלה זכה פאלקסגעזונט ברחבי העולם היהודי, על תגובות נרחבות ואוהדות בעיתונות יידיש, על מאות התגובות שקיבלו מקהל קוראים מכל רחבי תבל. זוהי הוכחה ניצחת לכך שכתב העת ממלא צורך חיוני מאד כאמצעי לתקשורת המונים בעולם היהודי. "אנחנו מודעים לכך כי לא מילאנו את כל הציפיות שניתן להכיל בכתב עת של מדע פופולארי ביידיש, אבל אם הקורא ישקלל את הקשיים שעמדו בפנינו ביצירה והפקה של כתב עת מדעי ביידיש, למשל, מחסור במונחים מדעיים רפואיים ביידיש ומחסור בכותבים מומחים, הרי הקורא בוודאי ימחל לנו על החסרונות וישמח בהישגים הרבים שהוצגו ב- 12 הגיליונות של פאלקסגעזונט".

צ.ש. פונה בקריאה נרגשת לקהל הקוראים: אנחנו פונים ודורשים לכל מי שהפצת הידע בסוגיות היגינה בין יהודים חשובה לו, ולכל מי שחשובה הרחבת האופקים בסוגיות של רפואה ומדע, שיעזור בהפצת כתב העת, הן בחומר והן ברוח.

בחלוף עשר שנים להופעת כתב העת סיכם ד"ר צמח שאבאד בשביעות רצון את מפעלו⁶⁰ במאמר שכתרתו "צענטער יאר פאלקסגעזונט"; בערך 200 גיליונות יצאו עד כה, למעלה מחצי מיליון עותקים הופצו ברחבי העולם היהודי במקומות בהם מדברים וקוראים יידיש. וכל עותק שהופץ נקרא ע"י אנשים רבים, לא רק בספריות אלא גם באמצעות העברה בין משפחות ואנשים.

בשנת 1934, פסקה הופעת פאלקסגעזונט במשך שנה שלמה⁶¹ בגלל קשיים כלכליים, ואולי גם בגלל מחלתו של צמח שאבאד. הופעתו של כתב העת חודשה בינואר 1935 בעקבות התערבותו של ארגון "טאז" בקונגרס שנערך בנובמבר 1934 בפריז⁶², שקרא לחידוש הפצת כתב העת.

בסופו של הגיליון מופיעה כתבה קטנה⁶³ בשם "די קראנקייט פון ד"ר צמח שאבאד", כתבה המספרת אודות החרדה לשלמו של צ.ש. בכל רחבי העולם היהודי. המכתבים מרגשים ונוגעים ללב מאנשים פרטיים ומארגונים ("טאז", "אזע", וארגון "יעקאָפּאָ" – הוועד המקומי לעזרה לקורבנות המלחמה והפוגרומים ועוד) המאחלים רפואה שלמה.

ד"ר צמח שאבאד נפטר ב-1 בינואר 1935. בגיליון הראשון של שנה זו עדיין פורסמו 2 מאמרים שנכתבו ע"י צ.ש. : הראשון – "איך נשמרים משחפת" והשני - אודות "טאז" TOZ.

⁵⁹ "פון דער רעדאקציע", דצמבר 1923, גיליון 12, עמ' 28.

⁶⁰ ינואר 1932, גיליון 1, עמ' 3.

⁶¹ בשנת 1934 לא הודפס אף גיליון ובשנה שלאחריה – 3 גיליונות, טבלה 1 להלן.

⁶² Yulian Rafes, , *A Great Citizen of the Jewish Diaspora*, p. 111.

⁶³ אנונימי, "די קראנקייט פון ד"ר צמח שאבאד", ינואר 1935, גיליון 1 עמ' 8.

הגיליון הבא⁶⁴ של פאלקסגעזונט נשא את התאריך 20 בפברואר 1935. גיליון מורחב זה (32 עמודים) הוקדש כולו לזכרו והנצחתו של ד"ר צמח שאבאד, ע"י מגוון כותבים עצום במרחבי העולם היהודי. בראש גיליון זה מופיעה כתבה קצרה ונרגשת של המערכת, (מאמר ללא חתימה), אודות התייחסותו וטיפולו של צ.ש. באנשים שכתבו לפאלקסגעזונט; "בדיוק כפי שהתייחס אב אוהב לילדיו הקטנים" ועוד מוסיף הכותב כי עריכת כתב העת במשך 11 השנים האחרונות גרמה לצ.ש. נחת רוח מרובה כפי שלא נגרמה לו מכל עבודה אחרת. הוא מציין כי צ.ש. הקדיש מאמץ ואנרגיה, זמן ולילות רבים ללא שינה בכתיבה ובעריכה של כתב העת: "הרופא האדיב היה עורך תקיף, הוא בחן כל מילה וכל אות גם במאמרים קטנים....."

צמח שאבאד ופעלו

מיהו אותו רופא נודע ומנהיג ציבור בוויילנה שכל כך הרבה נכתב אודותיו?^{65 66 67 68 69} גם בחייו וגם אחר מותו? - ד"ר צמח שאבאד נולד בוויילנה בשנת 1864 והתחנך שם בחינוך המסורתי ואח"כ בבי"ס רוסי. בשנת 1881 הוא עבר למוסקבה, שם השלים את לימודי הרפואה בשנת 1889, במקביל הוא שמע הרצאות בתחומים נוספים: משפטים, כלכלה מדינית ופילוסופיה.

תמונה 2: איור של ד"ר צמח שאבאד⁷⁰

⁶⁴ 20 בפברואר 1935, גיליון מס. 2.

⁶⁵ "קורצע ביאגראפיע פון ד"ר צמח שאבאד" (גיליון שהוקדש כולו לדמותו של צ.ש.), פברואר 1935, גיליון מס. 2.

⁶⁶ גאלדשמידט, א. י., יידישע דאקטוירים אין ווילנע, אַ זאַמעלבוך געווידמעט דער שטאַט ווילנע, עמ' 385 – 393.

⁶⁷ מוטי זלקין, http://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Szabad_Tsemah

⁶⁸ לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, אכטער באנד, עמ' 517-518, ניו יורק 1981.

⁶⁹ בראל, עדינה, בין ד"ר אויזמר לד"ר דוליטל.

⁷⁰ דווארזשעצקי, ד"ר מארק, קאמף פארן געזונט אין געטא-ווילנע, עמ' 63.

ב- 1894 חזר צ.ש. לוויילנה להיות רופא בבי"ח מקומי, שם שהה עד 1905, עת נאלץ לעזוב את העיר בגלל מעורבותו במהפכה הרוסית. בדצמבר 1905 הוא נאסר, ישב בכלא חצי שנה ולאחר מכן נדון לגירוש. בשנת 1907 שב צ.ש. לוויילנה ומאז הוא עבד כרופא, והיה פעיל בתחום הרפואה המונעת ובריאות האוכלוסייה. בין שאר פעולותיו – ייסוד "הליגה למלחמה בשחפת", שפעלה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

בימים העקובים של מלחמת העולם הראשונה הוא שירת כרופא צבאי ונשלח לחזית גליציה, עם תום המלחמה הצטרף וייסד ועדי-עזרה רבים לפליטים ונצרכים יהודים, ייסד וניהל מוסדות ציבור רבים, והיה רופא ילדים מפורסם, הוא טיפל בילדים יהודים ונוצרים ללא הבדל והיה מוערך מאד בוויילנה, שם הקימו לזכרו אנדרטה בצורת פסל בו הוא משוחח עם ילדה⁷¹.

תמונה 3 : אנדרטה לזכרו של צ.ש. בוויילנה

ראוי לציין את פעלו של צ.ש. בשנות המלחמה העולמית הראשונה, בעת הכיבוש הגרמני בוויילנה. רוב התושבים המבוססים עזבו אז את העיר ונותרו בה עניי העיר. בנוסף לזאת הגיעו אליה פליטים שגורשו מבתיהם במקומות אחרים. צמח שאבאד היה בין האישים המרכזיים שעזרו להם; הוא הסתכן ונסע מוויילנה לפטרבורג ולמינסק, שם אסף סכומי כסף גדולים. בוויילנה הוא יסד מטבחים ציבוריים ודאג להזנת ילדים ומבוגרים. הוא יזם והקים בתי ילדים, שקלטו לתוכם החל מתינוקות ועד בני נוער.

⁷¹ הפסל הוקם ערב מלחמת העולם השנייה, והוצב מחדש בחגיגות יום הולדת 150 לצ.ש., (ע"פ אתר התיירות של וילנה

.; (<http://media.efhr.eu/2014/09/19/vilnius-remembers-zemach-shabad>)

לאחר המלחמה היה מן הראשונים להירתם לשיקום חיי הקהילה היהודית בוויילנה. כחסיד האוטונומיה התרבותית היהודית הוא נאבק למען שפת יידיש והפעלת בתי-ספר בשפה זו. צ.ש. יזם וקידם מוסדות חינוך ליהודי העיר, הוא ייסד בתי"ס ללימוד נשים בשעות הערב, פעל להרחבת רשת בתי ספר חילוניים ביידיש, שימש כיו"ר רשת "אורט", ייסד ספריה ציבורית בוויילנה והיה מעורב בפעילויות רבות בתחום החינוך והרפואה בציבוריות היהודית בוויילנה. הוא שימש יושב-ראש בארגונים אלו במשך שנים רבות, ביניהם: "יעקאָפּאַ" – הוועד המקומי לעזרה לקורבנות המלחמה והפרוגרומים; ו"אַזע – טאַז" – החברה לשמירת הבריאות של האוכלוסייה היהודית.

צ.ש. נבחר להיות חבר במועצת העיר וילנה בתקופה שבין 1919-1927 וב-1928 נבחר לסנאט הפולני. בתקופה מסוימת זוהה צ.ש. כאיש "הזרם האוטונומיסטי", יחד עם עמיתו ההיסטוריון שמעון דובנוב⁷² שכתב עליו⁷³, שהוא היה דמוקרט אמיתי, שואף לאחוות עמים, מחובר מאוד להמוני העם וקשור לשפתם, עסוק תמיד בדאגה לצרכיהם⁷⁴.

הוא לחם בעד הכרת הממשלה בזכויות המיעוטים ובתמיכתה בהם. בשנת 1925 היה בין מייסדי מכון ייווא⁷⁵, יחד עם חתנו, הבלשן, חוקרה של ספרות יידיש והתרבות היהודית, מקס וויינרייך. בנוסף לפעילותו הציבורית, צ.ש. פרסם מאמרים בנושאים שונים: מדעי הטבע, תרבות וחברה, מדיניות ובריאות. הוא ערך פרסומים רבים, ומעל הכול את כתב העת פּאַלקסגעזונט בענייני רפואה והיגיינה, שהוא הנשוא העיקרי של עבודה זו.

צ.ש. "ניצל" את פּאַלקסגעזונט ואת מוסף הספורט של כתב עת זה⁷⁶ כאמצעי להפצת משנתו ואמונתו בדבר הצורך לתיקון מידותיהם של היהודים. הוא פנה בהזדמנויות רבות⁷⁷ לקהל הקוראים בקריאה לשנות את הרגליהם ולאמץ דפוסי התנהגות חברתיים חדשים, כמו: עיסוק בספורט, יציאה אל הטבע, בילוי חברתי.⁷⁸

⁷² יד ושם, http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203500.pdf.

⁷³ ש. דובנאוו, ידיר צ. שאבאד – "דער יידישער דעמאָקראַט", אַ זאַמעלבוך געווידמעט דער שטאַט ווילנע, עורך י' ישוריון, ניו יורק 1935, עמ' 737 – 738.

⁷⁴ המאמר פותח במשפט הבא: "דעמאָקראַטיע איז היינט גאַר ניט אין דער מאָדע. מען אַטאַקירט זי פון ביידע זייטן...".

⁷⁵ ייווא (YIVO) - יידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט - המכון המדעי היהודי.

⁷⁶ יידישע טורן-און ספארט צייטונג 'המכבי'.

⁷⁷ להלן: "צאו אל הטבע ותיחשפו לשמש".

⁷⁸ 1932, גיליון 15, עמ' 120.

רבגוניות פועלו של צמח שאבאד מתוארת במאמר שכותרתו "ד"ר צמח שאבאד – אין ליכט פון זיין שרייבערשער ארבעט" שכתב הירש מאץ⁷⁹ (מזכיר ארגון "טאז" בוילנה ואחד מחברי מערכת פאלקסגעזונט). המחבר אסף למעלה משלוש מאות פרסומים - ממקורות שונים; מארכיונו הפרטי של צ.ש. (בעזרתה של אשתו סטעפאניע שאַבאָד), מן הארכיון של יוואָ, מ"טאָז-ידיעות", מ"סאָציאַלע מעדיצין", מ"פרייער געדאַנק" ועוד פרסומים – שפורטו בהמשך המאמר⁸⁰ תחת הכותרת "ביבליאגראפיע פון ד"ר צ.ש. שאבאדס ארבעטן".

פועלו של צ.ש. במגוון נרחב של פעילויות ועיסוקים (מעבר לפועלו בתחום הרפואה) בא לידי ביטוי בדברים שכתב הירש מאץ: "ד"ר שאַבאָד איז אַבער געווען זייער שעפּעריש ווי אַ פּובליציסט אויך אויף אנדערע געביטן. ער האָט געשריבן אַ סך אַרבעטן פון וויסנשאַפטלעכער און סאָציאַלער מעדיצין, סטאַטיסטיק, דעמאָגראַפיע, פּראָדוקטיוויזאַציע, [...] קולטור-ענינים, צנט-געשעענישן און פּאָליטיק".

ב"יאָרצייט" הראשון של צ.ש. התפרסם גיליון כפול שהוקדש לזכרו ופועלו⁸¹. מאמר מרכזי בגיליון זה שכותרתו "דער שעפּער פון דער מעדיציניש-היגיענישער פּאָלקס-ענציקלאָפּעדיע – פּאָלקסגעזונט"⁸² נכתב ע"י הירש מאץ. מאמר זה מכיל את כל פרסומיו של צ.ש. בענייני רפואה מחולקים לפי תוכן הנושאים⁸³ שהתפרסמו בפּאָלקסגעזונט בין השנים 1923-1934.

בחלק מן הפרסומים שלו חתם ד"ר צמח שאבאד בשמות וכינויים שונים; [צ.ש. , S.],⁸⁴ [ד"ר צאָדישין, רעדאַקציע, ד"ר יאַסעלסאָן],⁸⁵ [ד"ר יאַסיפּסאָן].⁸⁶ צ.ש. השתמש בכינויים אלו (קרי: ד"ר צאָדישין, ד"ר יאַסעלסאָן וכו') במגוון נושאים חברתיים ורפואיים.⁸⁷ הוא חתם ב"כינוי" רעדאַקציע

⁷⁹ 1937, גיליון 5, עמ' 11-21.

⁸⁰ שם, עמ' 13.

⁸¹ 1936, גיליון מס. 1-2.

⁸² שם, עמ' 9-18.

⁸³ רשימת הנושאים: אנאטאמיע און פיזיאלאגיע פון מענטשן, (עמ' 12), אלגעמיינע היגיעניע (עמ' 12), קינדער און שול היגיעניע (עמ' 13), היגיעניע פון שפיז (עמ' 14), פראפעסיאנלע היגיעניע (עמ' 14), קראנקייטן (עמ' 14), ערשטע הילף (עמ' 16), גימנאסטיק און ספארט (עמ' 16), פאפולער-וויסנשאפט און פארשיידענע פראגן (עמ' 16), נעקראלאגן (עמ' 16), רעצענזיעס (עמ' 17).

⁸⁴ שם, עמ' 12.

⁸⁵ שם, עמ' 13.

⁸⁶ שם, עמ' 16.

⁸⁷ לדוגמא: הוא השתמש בכינוי ד"ר צאָדישין במאמר שכותרתו "עצות פאר די וואס קלייבן זיך חתונה צו האבן" פאלקסגעזונט, 1926, עמ' 17 וגם במאמר שכותרתו "קאפווייטיק", פאלקסגעזונט, 1931, עמ' 121 ועוד רבים אחרים.

בעיקר במענה לקוראים במדור "בריווקאסטן" ובנושאים הנוגעים לאירועים חשובים הנוגעים לכתב העת.⁸⁸ סביר להניח כי השימוש שהוא עשה בכינויים שונים נבע מן הרצון "לגוון" את רשימת הכותבים לכתב העת, כרגיל בכתבי עת שונים בידיש, ורצונו למנוע תחושה כי הפאלקסגעזונט וצמח שאבאד "חד – הם", למרות שהאמת מורה כי הדומיננטיות של צ.ש. הייתה מאד משמעותית.⁸⁹

ד"ר צמח שאבאד נפטר בוילנה בינואר 1935. כשלושים אלף איש השתתפו בהלווייתו. המלווים היו משכבות וממעמדות שונים, דתיים וחילוניים. היו ביניהם: פועלים (גם פולנים), אנשי דת, מורים, רופאים, סופרים, רוכלות בשוק, בעלי מלאכה וסוחרים.

גם ברי פלוגתא לא מנעו תשבחות מן האיש הדגול הזה. בכתבה לזכרו של ד"ר צ.שאבאד שפורסמה בעיתון "דאר היום"⁹⁰ תחת הכותרת "קיום אחדים לדמותו הרוחנית"⁹¹ כותב המחבר אודות שאבאד, מנקודת מבט של עיתון רביזיוניסטי; "ד"ר שאבאד לא דגל באותן האידיאות שאנו דוגלים בהן, [...] השקפותיו החברותיות, השקפותיו על גורל עמנו, היו אחרות מאלו שלנו. הוא היה דובר של מפלגה ותנועה – מפלגת הפולקיסטים הדמוקרטים ותנועת האידישאים- [...] שלפעמים קרובות מאד גם נלחמו בנו. [...] קו אופי אחד הבדיל את המנוח מיתר חבריו למפלגת ולתנועה. אצל הד"ר שאבאד היה העיקר התכנית של המפלגה, האמת שלה. הוא היה רחוק מפוליטיקה, [...] האמת הייתה אצלו עיקר העיקרים, [...] ואם ראה את האמת בתנועה אחרת - לא בוש להודות עליה בגלוי לב ובפומבי". המחבר מתאר את פגישתו עם צ.ש. בא"י בימי הפסח 1932, ואת התרשמותו העמוקה של שאבאד מן המעשה הציוני, את רשמיו מסירו זה מסר בפומבי לפני קהל של אלפי איש. הוא הודה על האמת - על האמת של התנועה הציונית. דבריו אלה הפתיעו את חבריו לדעה. מוטב שלא יגלה אותם - סברו חבריו שראו במעשהו זה כעין 'בגידה': ראש מפלגה עומד ומשבח את מעשיה של מפלגה אחרת! ובאמת, מאז גם התקרב לרעיון התחיה הלאומית בארץ אבות".

ד"ר שאבאד שימש גם כהשראה לדמותו של רופא בספר ילדים מפורסם שנכתב ע"י קורני צ'וקובסקי (1882-1969)⁹² שנקרא ברוסית "דוקטור אַי פּוֹליט" ובעברית "דוקטור אַי כּוּאב". צ'וקובסקי

⁸⁸ לדוגמא: "צענטער יאר פאלקסגעזונט, ינואר 1932, עמ' 1.

⁸⁹ להלן, "פאלקסגעזונט – לאחר מותו של צמח שאבאד".

⁹⁰ יומון עברי שהופיע בארץ ישראל בין השנים 1919-1936, בעריכתו של איתמר בן-אב"י.

⁹¹ ה. אב. הורוויץ, "דאר היום", גיליון 125, 1935.7.2, עמ' ב.

⁹² (1882-1969) משורר, מבקר, מתרגם וחוקר ספרות רוסי.

כתב אודות ד"ר צמח שאבאד⁹³; "הוא היה בן אדם טוב לב, הכי טוב מכל האנשים שפגשתי בחיי. הוא ריפא ילדים של אנשים עניים חינם".

בחרתי לסיים בכמה מאפיינים "וואָס דר. שאַבאָד איז געווען פאר ווילנע", מתוך דברי הספד שכתב זלמן רייזען⁹⁴ לזכרו של ד"ר צמח שאבאד: "דאָ איז ניט בלויז געשטאָרבען דער באַריהמטסטער אידישער מעדיצינער, דער איבערגעגעבענסטער אידישער כלל-טוער, דער אַקטיווסטער בויער און טוער פון דער אידישער נאַציאָנאַל-קולטורעלער באַלעבאַטישקייט דאָ אין ווילנע, דער וויסענשאַפט-מאַן און פובליציסט, דער פּאָליטיקער און קעמפער פאַר די רעכט פון דער אידישער באַפעלקערונג אויף אַלע געביטען פון אידישען לעבען"....

עוד הוא הוסיף⁹⁵: "אויף איהם איז מקוים געוואָרען אין דער פולער מאָס דער פסוק: 'זקני

תלמידי חכמים כל מה שמזקינים דעתם ניתוספת עליהם"

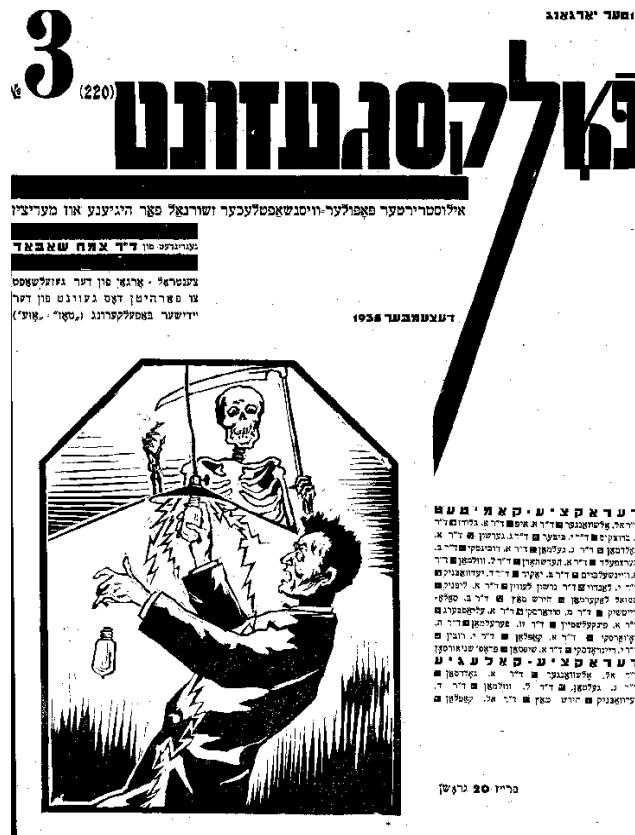
⁹³ להלן, נספח: הגרסאות השונות של הספר "דוקטור אַי כואב".

⁹⁴ רייזען, ז. / ד"ר צמח שאַבאָד: אַ זאַמעלבוך געווידמעט דער שטאַט ווילנע, עמ' 744 – 752.

⁹⁵ שם, עמ' 749.

פאלקסגעזונט – לאחר מותו של צמח שאבאד

לאחר מותו של צ.ש. (ינואר 1935), נוצרה הפוגה ארוכה של כ- 10 חודשים עד הופעתו של הגיליון הבא ⁹⁶ שנשא את התאריך דצמבר 1935. השינוי העיקרי נראה בדף הראשון שמכיל רשימה ארוכה של אנשי מערכת. (בכל הגיליונות עד כה, נישא שמו של ד"ר צמח שאבאד כעורכו היחיד של כתב העת, תחת הכותרת פאלקסגעזונט).

תמונה 4: גיליון ראשון, אחרי מותו של צ.ש.

בנוסף, כתב העת חזר להיות ירחון והגדרתו כדו-שבועון (צווייוואכעדיקער) הושמטה מכותרתו, השמטה המעידה על כך שתדירות הופעתו של כתב העת לא הייתה מובטחת לאחר מותו של שאבאד. במלאת שנה לחידוש הופעתו של כתב העת (אחרי פטירתו של צ.ש.), כתב הירש מאץ ⁹⁷ מאמר קצר שכותרתו "צוועלף חדשים", בו הוא סקר בפרספקטיבה של 12 חודשים מאז חודשה הופעת כתב העת, את המאמצים שנעשו לחדש ולשמר פעילות סדירה של הפאלקסגעזונט באיכויות שהיו מקובלות בימיו של ד"ר צמח שאבאד, המייסד והעורך הנערץ; "המערכת אספה במאמץ ניכר את הכוחות הרפואיים

⁹⁶ גיליון מס. 3, דצמבר 1935.

⁹⁷ 1936, גיליון 9, עמ' 1.

והספרותיים הטובים ביותר מוולנה וממקומות אחרים, שאספו והדפיסו מאמרים בנושאי אקטואליים של הרפואה המודרנית ובסוגיות של היגיינה, [...] וכראייה לאיכויות המאמרים היא העובדה שחלק מן המאמרים שוכתב והודפס בעיתונות היומית בוורשה, לודג' ובערים גדולות נוספות [...] המערכת הקפידה לא רק על האיכויות הכתובות ועל המראה האסטטי, אלא גם על כך שמחיר⁹⁸ כתב העת יהיה הוגן ויאפשר למסות גדולות של אנשים לרכשו, [...] במהלך השנה האחרונה תפוצת כתב העת גדלה מאד וכעת הוא מודפס ב- 3500 עותקים, [...] ויש לנו 1200 מנויים קבועים....”

הירש מאץ סיים בקריאה למוסדות "טאז" ו"אזע" לסייע גם בארגון וגם במימון כדי "שנוכל להמשיך לממש את האידיאה של הפצת חשיבות ההיגיינה בעולם הרחב".

ואכן, תנופת ההתפתחות של פאלקסגעזונט חודשה לאחר שני משברים קשים, משבר כלכלי ב-1934 ופטירתו של צמח שאבאד ב-1935; מאמר מערכת⁹⁹ שפתח את גיליון מס. 6 (יוני 1938), נקרא "250 נומערן פאלקסגעזונט". המאמר סוקר את הישגיו העיקריים של כתב העת שהוציא במשך חמש עשרה שנות קיומו, 250 גיליונות, שנמכרו במיליון ומאתיים אלף עותקים ובנוסף הוא צוטט רבות בעיתונות יידיש בכל רחבי העולם. המאמר מונה את ההישגים העיקריים של כתב העת שהגיע לעשרות אלפי בתים יהודיים, "חינוך דור שלם לתודעה של היגיינה ורפואה מודרנית, [...] מודעות והכרת מחלות מידבקות, אוננות, אמונות טפלות, שיפור התודעה של הדור הצעיר לתרבות הגוף". פאלקסגעזונט גם תרומה רבה בחינוך הרופאים היהודיים לכתיבת מאמרים רפואיים ביידיש, וחינוכם להגשמת אידיאל כתב העת - "רפואה סוציאלית". המאמר מציין גם את מהדורת הילדים שנקראה זיי געזונט שהתקבלה גם כן באהדה רבה.

בהישגים אלה אפשר לראות את הגשמתו של חזון המייסדים: "קאמף מיט פינצטערקייט, מיט אומרייניקייט, מיטן טויט – פראקלאמירונג פון ריינקייט, ליכט און געזונט!". המאמר מסתיים בתשבחות לד"ר צמח שאבאד, המייסד של כתב העת ומי שהיה אחראי להישגים רבים בעולם היהודי. בנוסף מציין מאמר המערכת את דור המייסדים (א. קאטיק, ד"ר א. רוזנטל, ד"ר י. ראפעס וש. לאקערמאן) ואת הגופים הרפואיים והחברתיים שסייעו להגשמת ההישגים של פאלקסגעזונט.

שנתו האחרונה של כתב העת פאלקסגעזונט (1940)

הגיליונות האחרונים הופיעו עוד בשנת 1940, איך המשיך כתב העת להופיע בוולנה במשך

למעלה מחצי שנה מאז פרוץ מלחמת העולם השנייה ?

⁹⁸ מחיר נקוב של גיליון מס. 9 היה 20 גראשן.

⁹⁹ ג. מאץ, (העורך הראשי), יוני 1938, גיליון 6.

בהתאם להסכם ריבנטרופ-מולוטוב (23.8.1939) ובעקבות פרוץ מלחמת העולם השנייה נכבשה "ליטא הפולנית" על ידי הסובייטים יחד עם מזרח פולין. במהלך פלישת ברית המועצות לפולין נכנס הצבא האדום לוויילנה ב- 19.9.1939 והעיר הועברה לידי ליטא. ביוני 1940 הפכה וילנה לחלק מברית המועצות 'עת ליטא סופחה לברית המועצות (כחלק מנספח סודי להסכם ריבנטרופ-מולוטוב הדין בחלוקת תחומי השפעה בין גרמניה לברית המועצות, ונקבע הגבול בעתיד: בסרביה, אסטוניה, לטביה וליטא הוכרו כשטח השפעה סובייטי). אך בתקופה שבין ספטמבר 1939 עד יוני 1940 הייתה וילנה בשלטון ליטא העצמאית. בתקופה זו יצאו עיתונים יהודיים בוויילנה, וגם הפאלקסגעזונט המשיך להופיע עד יוני 1940. בתקופה זו קלטה וילנה אלפי פליטים שברחו מפולין הכבושה. נושא הפליטים מסוקר בהרחבה בשני הגליונות הראשונים של פאלקסגעזונט בשנת 1940:

בגיליון כפול (1-2) 100 כותב ק. הערמאן¹⁰¹ מאמר שכותרתו "פלייטים (רעפארטאזש)". מאמר זה מספר את סיפור ההלם שנחת על הפליטים ועל וילנה היהודית אליה מתנקזים אלפי פליטים, המאמר מתאר את שהתרחש בתחילת המלחמה, (החודשים האחרונים של 1939), הוא מתאר את אוירת האנדרלמוסיה והבלבול ברחובותיה של וילנה¹⁰²: "שלעפן זיך איבער די גאסן פון ווילנע פלייטים פון גאנצן לאנד. ארבעטער פון ווארשע, ישיבה-בחורים פון לובלין, סוחרים פון קאטאוויץ, אינזשעניערן, דאקטוירים – מען שלעפט זיך איבער די אלטערטימלעכע ווילנער געסלך און מען זוכט פאר זיך א מקום-מנוחה. א געלעגער..., א שטיקל ברויט..., א העמד..., א ביסל ווארמס... די ערשטע טעג איז געווען איין גרויסער מישמאש פון נויט און פיין. ווער וועט זיך פארנעמען מיט די צענדליקער טויזנטער פלייטים? "

בגיליון מס. 3 מופיע על דף השער איור של שני ילדים צוהלים כאשר הם גולשים בשלג..., אבל באחת מתהפכת התמונה - באותו גיליון¹⁰³ כותב ל. קאָרען מאמר בשם "פליטים", מאמר זה מתאר את שהתרחש בוויילנה ב- 4 החודשים מנובמבר 1939 ועד מרץ 1940, "המצב השתנה עד בלי הכר". קאָרען מתאר את תהליך ההתארגנות בהיבטים של מזון, מגורים, ביגוד וכל שנדרש לרווחתם המיידית של הפליטים, שעשויים לשהות בוויילנה תקופה ארוכה מאד.

¹⁰⁰ פברואר 1940, גיליון 1-2 עמודים 10-13.

¹⁰¹ קרוק, הרמן (1897-1944). ספרן בונדאי, ספרן של הספרייה המרכזית של ה'בונד' בוורשה. הגיע לוויילנה בתור פליט בתחילת מלחמת העולם השנייה. בזמן השואה ניהל את ספרייה הגטו וכתב יומן מפורט על קורותיו. נרצח ב-18 בספטמבר במחנה לגדי Lagedi, (אתר "יד ושם").

¹⁰² פברואר 1940, גיליון 1-2 עמוד 10.

¹⁰³ מרץ 1940, גיליון 3, עמ' 14-15.

תמונה 5 : מרץ 1940

קאָרען נוקב במספר הפליטים ¹⁰⁴, "און אזוי וואקסט די צאל באשפייזטע פליטים פון 3000 ביז 9000", יחד עם המספר העצום הוא מונה את האתגרים העצומים במציאת פתרונות ארוכי טווח לאוכלוסיית פליטים גדולה כל כך ששטפה את העיר בפרק זמן קצר. הוא מסכם את המאמר בתיאור תמונת מצב לנקודת הזמן הזו, "דער סך-הכל": "תודות לוועדת הפליטים שנוסדה בקהילת וילנה, תודות לסיוע הפיננסי של הגיונט, תודות לסיוע "טאז" בכל נושאי הבריאות, אין בכל וילנה פליט יהודי רעב". בגיליון האחרון של פאלקסגעזונט בוויילנה, גיליון 6 שיצא ביוני 1940, הכותרת שהופיעה בעמוד השער הייתה "צום קאָמף מיט טובערקולאָז" ¹⁰⁵. במאמר זה כותב ד"ר וו. פאטשטער ¹⁰⁶ בעיקר אודות הצורך במודעות ובהסברה בדבר מחלת השחפת שניתן להתמודד איתה, אבל רבים מן האנשים פוחדים אפילו להזכיר את שמה (יעדערער שרעקט זיך בים דערמאָנען דעם נאָמען פון דער קראַנקייט).

¹⁰⁴ שם, עמ' 14.

¹⁰⁵ יוני 1940, גיליון 6 עמ' 1-2.

¹⁰⁶ בדפי עדות של יד ושם, נכתב: ולדימיר פוטשטר, רופא, נולד בוויילנה בשנת 1901 ונרצח במחנה קלוגה (אסטוניה) ב-1944.

יתופעה' זו של מורא גדול לציין את שם המחלה היה נפוץ מאד באזכור של מחלת הסרטן, שהיה

מקובל לכנותה בשם 'די יענע קרענק' או בכלל נמנעו לדבר עליה כמו במחלות קשות אחרות.

6
№ [274]

1940 י"ז

פּאָל קאָסאָוואַ

אילוסטריטער פאָולער-וויסנשאַפֿטלעכער זשורנאַל פֿאַר היגענע און וועדיצין

ד"ר וו. פאמסטער

צום קאמף מיט טובערקולאז

דיסער מענטש שטאַרט איך טובערקולאז, לויט פראָס בלימל, אין עלטער פון דער גרעסטער און בעסטער אָרבעטער טעקייט (20-40 יאר), איבערלאָנדיק נאָך זיך אין דער גרעסטער צאָל פּאַלן אַ גאַנצע סאַמליע אים קליינע קינדער אָן מיטלען אָדער פּאַלן אין דערצו נאָך באַדראַסע פּון דער קראַנקייט. די שטאַרביקייט פּון טובערקולאז מאַכט אויס 1/4 פּון דער פּאַלע. די מינער צאָל טויטפּאַלן און אַזוי 3 מאָל גרעסער פּון דער שטאַרביקייט פּון צעע אַנדערע קלעסיקע קראַנקייטן צוזאַמען. גענומען, די קראַנקייט דויערט לאַנג און — וואָס איז ספעציעל היכטיק — ביז דער קראַנקער דערווייט זיך אַליין, אַז ער איז קראַנק און טובערקולאז, שטיקט ער אָן דר אַרומיקע

ווייט דער גרויסער צאָל קלעסיקע קראַנקייטן פאַרנעמט טיבערקולאז אַ באַזונדער אָרט צוליב זיין קאָלאַסאַלער סאַר-טערייזונג. גרויסן אַרבעטער פּון דער שטאַרביקייט און ענג צוזאַמענהאַנג מיט סאַרטייענע מאַמענטן פּון רייך ספּאַצילן כּאַראַקטער. אין אַנדערע טאַג-טעלען לעבן אָבסערווירן מיר, צום באַדעווען אַז אַמט, אַ הונדערטפּאַר דערטייגונג: יעדערער שרעקט זיך צום דערטייגונג דעם נאָסען פּון דער קראַנקייט. יעדערער ווייס הענגן דער נעסער פּון טובערקולאז, אָבער אין אַלגעמיין עקזיסטירט אַ סאַדע קאַלעס, נאָך מער, טשוס גלייכ: גילטיקע באַצונג צום געוועלשאַפֿטליכען פּראָבלעם פּון טיבער-קולאז.

דאָס קומט פֿאַר צוליב דעם, וואָס טובערקולאז האָט נישט ווי אַנדערע קראַנקייטן, זיין ספעציעלן קליינישן סאַרלייט. ביי לונגען-טובערקולאז פּעלט אַזאָ פּון וויכטיקער און בעסטער באַזונדער, ווי הייטיק, און אַ בליטשטויבן אָדער דערטייגונגען אין אַ נאַר אַנדער אָרען, ווי, למשל, אין האַלדן, צווינגען צום קרישטן מאָל דעם קראַנקע זיך צו ווענדן צו אַ דאָקטער. צו זיין גרויסער פאַרצווייפּלונג דערווייט זיך דער פּאַציענט, אַז ער איז קראַנק און זי לונגען און דערצו נאָך קרישט און שוין טון לאַנג. דער קראַנקער מוז און אַ לענגערע צייט זיך שוין מיט זיין אָרבעט-וואַרשטאַט, לעזנדיק זיין מספּחה אָן מיטלען צום לעבן.

צוליב דעם אַנגעווייזן די אַנטשפּרעכיקע אָרגאַנען אין אַלע ענדער יאָריעדלעך און געווענע אַנטיטובערקולאז-מענ, וואָס האָבן פאַר אַ ציל צו דערטייגן די ברייטשטע פּאַלקעמאַסען זענען דער נייטיקייט צו מירן אַ נעמינאָמען און ענטערגיבן קאַמף מיט דער ספּאַציעלער פּאַלע. צווייט, מעגל, קומען אראָפּ פּאַר און גאַנץ לעיעט און אַרץ ביז אַנדער און ווייניג.

די מעדיצין האָט אין דער לעצטער צייט געמאַכט אַ גרויסן פּראָגרעס אין דער קראַנקייט פּון טובערקולאז. מערן וואָס גאַנץ קאַטעגאָריש, און איבער לעבן זיך טובערקולאז אריסהילן אָבער די אַייסזיכטן זענען בעסער, ווען מ'מאַכט אַ פּאַסעס. די גאַנצע אייבערקלאַסיקע סח דעריבער געווינדעט ווערן און אַרומצוהאַלן די אַנהייב-פּראָצעס פּון דער קראַנקייט. די פּאַרשפּרייטונג פּון טובערקולאז איז ענג פאַריבונדן מיט אַ גאַנצער ריי באַזעסן פּון טאַג-טעלען לעבן. די סלעכטע, נאַסע, טונקעלע וויינגען שפּאַן דעם בעסטן געבן פאַר אַנטוויק-לונג פּון טובערקולאז. גיט אַסידעט האָבן די ענגלענדער אַ מאָל אַנגענימען טובערקולאז — די קראַנקייט פּון סלעכטע וויינגען, גיט ראַפּיאָנעלע, נישט נאַהאַפּטע, זינאַפּיין-אָרעמעל דערנעבן און אַ צווייטער וויכטיקער פּאַסעסאַר.

עס איז קלאָר, אַז דער „אַקטעוואַנט“ מוז זיך העבן צו זינע צאָלען אָבער לענגער מיט אַ הייסן רוח: טיפּלעט זיך אין די רייזען פּון קאַפּיטעלע פּאַקעטעס פּון טובערקולאז, פּראָפּאַגאַנדירט זי אַרומצוהאַלן די אַרומיקע, ווי אַלעין אַז די ווייניג פּון רייטיקייט און ווייניקע און אַנדערע, גייט צו די ברייטע אַלקעמאַסען מיט אַ פּאַסעס און שפּאַן פּון דער באַזונדער הוינגע, מיר, די אַרבעטער און דעם דאָזיקן מעלר — וועגן זיך צו אַרץ מיט דעם דאָזיקן אַקטעל מיט צווייטן קאַלע, און טיר ווייטן אַז אַרץ גיט צום לעצטן פּאַל, אין דער סעסער אַפּערצוטייגונג, אַז אַנדער אַרבעט וועט נישט גיין אַרדערן.

אין 1919 יאָרהונדערט האָט מען אַנגערופן טובערקולאז די קראַנקייט פּון פּאַלעסטינאַ, און טיפּליע — די קראַנקייט פּון אַרטיסטן-אַרטיסט, היסטעריקע אַפּערצוהאַלע און פּאַרשפּאַנען האָבן אין געסען יאָרהונדערט דערשט צו פּאַר-באַדעווען און בייזע ספּאַציעלע קראַנקייטן: טובערקולאז און טיפּליע נאַסירן צווישן רייכע און אַרעמע, און קלענע און פּאַלען, אין די שטעט און אין די דערסער, צווישן מענער און פּאַרען, צווישן קינדער און אַלטע זייט. אַמעטאָל, ווי סלעכטע פּאַסעס, עקזיסטן אַ אָרט פּאַר זיך אַרץ די באַצילן פּון טובער-קולאז, וועלכע ס'זאָגט אַנטדעקט אין יאָר 1882 דער באַוואַסטער געלפּרעסער — ראָבּערט קאָך.

אין 1919 יאָרהונדערט האָט מען אַנגערופן טובערקולאז די קראַנקייט פּון פּאַלעסטינאַ, און טיפּליע — די קראַנקייט פּון אַרטיסטן-אַרטיסט, היסטעריקע אַפּערצוהאַלע און פּאַרשפּאַנען האָבן אין געסען יאָרהונדערט דערשט צו פּאַר-באַדעווען און בייזע ספּאַציעלע קראַנקייטן: טובערקולאז און טיפּליע נאַסירן צווישן רייכע און אַרעמע, און קלענע און פּאַלען, אין די שטעט און אין די דערסער, צווישן מענער און פּאַרען, צווישן קינדער און אַלטע זייט. אַמעטאָל, ווי סלעכטע פּאַסעס, עקזיסטן אַ אָרט פּאַר זיך אַרץ די באַצילן פּון טובער-קולאז, וועלכע ס'זאָגט אַנטדעקט אין יאָר 1882 דער באַוואַסטער געלפּרעסער — ראָבּערט קאָך.

קאַמפּל ויך ספּאַרטיקטן אַיבער די געזאַמלעטע מאַטעריאַלן ווען טובערקולאז: די סטאַטיסטיק דערעס זייט, זי שרייבט יעדער

תמונה 6: גיליון מודפס אחרון

ומה עוד כותב ד"ר ר. בערמאן בגיליון האחרון¹⁰⁷, כאשר הכובש בשער, הוא מתלבט מה לעשות עם הילדים

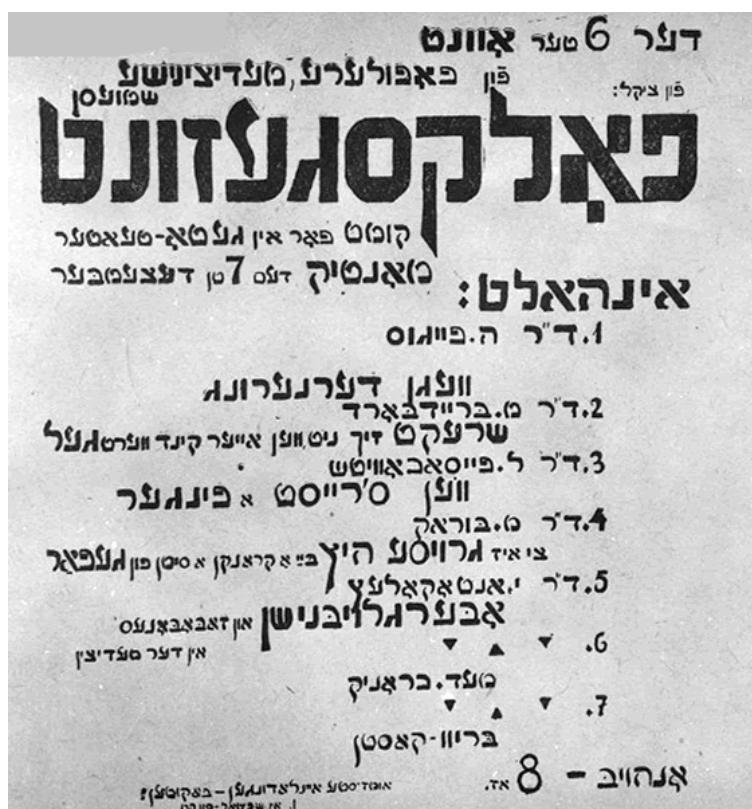
בחופשת הקיץ, "וואָס טו איך מיט מיין קינד?"

¹⁰⁷ יוני 1940, גיליון 6, עמ' 8.

ושוב צפה התדהמה, החורבן כל כך קרוב, ועדיין לא רואים ולא חשים ?.

"פאלקסגעזונט" בתוך גטו וילנה

הפאלקסגעזונט ככתב עת נדם עם הכיבוש הסובייטי ביוני 1940, אבל "גרסת עיתון חיי" של הפאלקסגעזונט הגיחה בתוך הגטו, כפי שמתואר בכמה מקורות: בספר Jewish Medical Resistance in the Holocaust¹⁰⁸, בספר "קאמף פארן געזונט אין געטא-ווילנע"¹⁰⁹ וגם בספרו של ראפעס¹¹⁰. התכנסות סביב הפאלקסגעזונט כ"עיתון חיי" התרחשה אחת לשבועיים באולם התיאטרון בתוך גטו וילנה. ניתנו הרצאות בשיתוף שאלות הקהל. תקצירי ההרצאות הופצו בכמה מוקדים בגטו.

תמונה 7: פאלקסגעזונט בתוך הגטו

Grodin, Michael A, Jewish Medical Resistance in the Holocaust, (chapter 6: Health Care in the Vilna ¹⁰⁸

Ghetto, pp 129-130) , Solon Beinfeld, 2014, Berghahn Books, Mass.

¹⁰⁹ דווארזשעצקי, ד"ר מארק, קאמף פארן געזונט אין געטא-ווילנע, עמ' 70.

¹¹⁰ שם, Doctors and Patients, Rafes, Yulian, עמ' 227-233.

המפגש הראשון נערך ב-14.10.1942, הנושאים עליהם דברו במפגש הראשון :

- ד"ר ק. שאפירו – מבוא
- ד"ר נ. וולקובסקי : מהי דיפטריה ואיך להימנע ממחלה זו ?
- ד"ר א. קפלן : "אודות ויטמינים"
- ד"ר מ. גרשוביץ : "משמעות וחשיבות הויטמינים"
- ד"ר ג. אנטוקולס : "מן הקליניקה שבגטו"
- ד"ר ג. קלמן : "פישפשים"
- הודעות בנושאי רפואה

בהתכנסויות נוספות הוצגו נושאים מגוונים שהיו חשובים ל"חיים החדשים" של היהודים בגטו¹¹¹ כמו :

- "מהו פחד" ?
- "מניעת הריון בגטו"
- אבנים בכיס המרה
- דיווחים והמלצות לשמירה על בריאות הילדים בגטו
- אודות רופאים חשובים בוילנה (קרבות הנאצים)

'בדומה' למדור "קוראים כותבים" ניהלו עורכי הפאלקסגעזונט שבע"פ גם 'תיבת דאר' בהן נאספו שאלות היהודים בגטו ונענו במפגשים אלו.

סך הכל נערכו עד לחיסולו של הגטו 18 מפגשים ; במפגש האחרון של הפאלקסגעזונט, קרא ד"ר עמנואל אפשטיין פליטון רפואי אופטימי שכותרתו הייתה " שטרעלן פון האָפענונג"¹¹².

פאלקסגעזונט בארגנטינה : כתב העת מצא את דרכו גם אל מעבר לאוקיינוס. בכתבה קטנה¹¹³ מדווח כתב העת שיצא בוילנה אודות מהדורה דרום אמריקאית של כתב עת זה בעריכתו של ד"ר יואל זינגר, שהיה מנהל האגודה היהודית למלחמה בשחפת, בארגנטינה. הכתבה מתארת את איכותו של כתב העת, שהתחיל להופיע ב-15.4.1931, גם בהיבט של הנייר המשובח וגם בתכניו הרפואיים. כתב העת הופיע עד 1956.

¹¹¹ שם, Rafes, Yulian, A Great Citizen of the Jewish Diaspora, עמ' 112.

¹¹² ד"ר מארק דווארזשעצקי, קאמף פארן געזונט אין געטא-ווילנע, עמ' 71.

¹¹³ 1931, גיליון 10, עמ' 80.

"פאלקסגעזונט" אחרי סיום המלחמה

ב- 1.11.1948 חודשה הופעתו של פאלקסגעזונט בפאריז. בגיליון הראשון הופיע תמונתו של ד"ר צמח שאבאד. כתב העת יצא במשך 3 שנים ככתב עת של ארגון "אזע" ובמימון הג'וינט. הוא הופץ למדינות שונות ולמחנות העקורים ולכל אתר בו נמצאו יהודים דוברי יידיש. בהמשך, הופיע כתב העת בפאריז עד שנת 1969¹¹⁴.

היקף העיתון

למרות הנאמר בספרו של Yulian Rafes¹¹⁵ כי הפאלקסגעזונט יצא בוילנה במשך 10 שנים לפני מלחמת העולם השנייה, מצאתי אוסף "מלא" המכיל את כל החוברות שיצאו בוילנה בתקופה שבין ינואר 1923 ועד יוני 1940 - ס"ה 273 חוברות.

שנה	מספר כתבי העת בשנה זו	כמות עמודים בממוצע
1923	12	34
1924	12	30
1925	12	32
1926	24	16
1927	24	18
1928	24	20
1929	24	16
1930	24	10
1931	24	8
1932	24	8
1933	12	8
1934	0	
1935	3	16
1936	12	16
1937	12	16
1938	12	16
1939	12	16
1940	6	16
ס"ה	273	

טבלה מספר 1: מספר הגיליונות בכל שנה, ומספר העמודים הממוצע

¹¹⁴ http://www.rachelnet.net/F?func=find-b&request=000220767&find_code=SYS&local_base=REB01

¹¹⁵ שם, A Great Citizen of the Jewish Diaspora, עמוד 105.

אורך הכתבות נע בין חצי עמוד לבין שניים עד שלושה עמודים. במקרים רבים יש גם כתבות "בהמשכים" המתפרשות על פני כמה גיליונות, לדוגמא:

- "די ערשטע הילף אין אומגליקליכע פאלך" ¹¹⁶, (2 גיליונות);
- "היגיענע פון שפייד", (10 גיליונות בשנת 1926);
- "הארצליידן, זייערע סיבות און די מיטלען זיי צו באקעמפן", (5 גיליונות בשנים 1927, 1928);

המשתתפים:

מאין באו המשתתפים? "אכן זה היה עיתון בינלאומי, מאמרים נכתבו ע"י כותבים מערים מרכזיות ברחבי העולם: ברלין, לונדון, לנינגרד, ניו יורק ועוד" ¹¹⁷.

למעשה, בתוכן העניינים של כל גיליון, (בעמוד הכותרת ובחלק מן השנים דווקא בעמוד האחרון של כל גיליון), מלבד נושא המאמר, נכתב גם שמו של כותב המאמר ומניין הוא בא. לדוגמא: ד"ר גרשון לעווין שנולד בלובלין, ¹¹⁸ חי וכתב בוורשה אודות "הירפאות משחפת באמצעות שמירה על היגיינה ותזונה נכונה", ¹¹⁹ או ד"ר ש. חזן מגרודנה, שכתב אודות "מרפא באמצעות הטבע" ¹²⁰. כמוהם היו משתתפים רבים מכל רחבי העולם היהודי.

היו גם מאמרים שנכתבו בפולנית ותורגמו ליידיש, כמו במאמר העוסק במעשי אוננות של צעירים שנקרא "אוננות, בית הספר ובריאות" ¹²¹, שנכתב ע"י רופא פולני בשם ד"ר אדולף קלנסק ופורסם בכתב עת בשם *Opieka nad Dzieckiem* ("טיפול בילדים") ובהמשך הועתק ועובד ליידיש ע"י ד"ר צמח שאבאד.

האם כולם רופאים?

בסיכומי שנה שהודפסו בחוברת האחרונה של כל שנה, לדוגמא - "אינהאלט פון פאלקסגעזונט פארן יאר 1931" ¹²² - יש רשימות מפורטות של המאמרים שהתפרסמו באותה שנה, וכמו כן גם שמות הכותבים; רובם נושאים את התואר ד"ר. יש גם מאמרים שאינם רפואיים במובהק, ובמקרים אלה

¹¹⁶ 1924, גיליון 7, עמ' 179, גיליון 10 עמ' 265.

¹¹⁷ שם, A Great Citizen of the Jewish Diaspora, עמ' 105.

¹¹⁸ 1940, גיליון 1-2, עמ' 4.

¹¹⁹ 1927, גיליון 7 עמ' 109-113.

¹²⁰ 1931, גיליון 20, עמ' 159.

¹²¹ "אָנאַניזם, די שול און דאָס געזונט", 1925, גיליון 1 עמ' 25-28.

¹²² 1931, גיליון 24, עמ' 192-193.

הכותבים מופיעים ללא תואר ד"ר – כמו במאמר העוסק בשחיטה,¹²³ במאמר העוסק ב"מנהג" לירוק בתפילת "עלינו לשבח" שנכתב ע"י הירש אבראמאוויטש,¹²⁴ ובעוד דוגמאות רבות נוספות.

כתיבתן של נשים

בגין העובדה שבמקרים רבים נרשם במקום שמו הפרטי של הכותבת/ת רק האות הראשונה של שמו/ה (או שבכלל מצוין רק שם המשפחה של כותב המאמר), קשה לדעת אם הכותב הוא גבר או אישה. מאידך, קיימות דוגמאות רבות בהן מצוין שמה המלא של האישה הכותבת, לדוגמא:

1. ד"ר ווערא גערשון: כתבה מאמר מפורט, כבר בגיליון הראשון, אודות לואי פסטר.¹²⁵ בנוסף היא פרסמה שני מאמרים שעוסקים בהיגינה ובצריכת אלכוהול בארה"ב,¹²⁶ ועוד מאמרים.

במדור של הנקרולוגים כתב ד"ר צמח שאבאד דברים לזכרה ופועלה הרפואי והחברתי של ד"ר ווערא גערשון שווארץ.¹²⁷

2. ראוי לציין גם דברי הספד שכתב ד"ר צמח שאבאד לזכרה של רופאה צעירה – ד"ר פאולינע בראדסקי,¹²⁸ שהייתה רופאה מוערכת בקרב הנשים הרופאות. פאולינע נולדה ב-1888 בקייב, שם למדה בגימנסיה, ואח"כ באוניברסיטת חארקוב. צ.ש. משבח את פעילותה הרפואית במלחמה העולם הראשונה, כאשר היא הייתה מראשוני הנרתמים לסייע לילדי עשרות אלפי היהודים שגורשו ממקומותיהם. ב-1918 היא הקימה בוילנה את ה"תחנה לאם ולילד" – "טיפת חלב" ("טראפן מילך"), ששמרה על בריאותן של אלפי אימהות וילדיהן.

3. ביולי 1923 התקיים כנס עולמי שאורגן ע"י "אזע" שנושאו היה "הגנה על בריאות היהודים",¹²⁹ בהשתתפות 26 ארגוני בריאות יהודיים נוספים מן העולם. ד"ר צמח שאבאד מציין מי היו הנואמים העיקריים בפתיחת הוועידה, וביניהם פרופ' אלברט איינשטיין וגם אשה אחת (רופאה) – "פרוי ד"ר סירקין (ווארשע)".

¹²³ ש. לאקערמאן, "וועגן שחיטה", 1923, גיליון 7-8, עמ' 25-26.

¹²⁴ הירש אבראמאוויטש, "וועגן שפייען ביי עלינו", 1926, גיליון 10, עמ' 159-160.

¹²⁵ "לואי פאסטער, זיין לעבן און לערע", 1923, גיליון 1, עמ' 3-11.

¹²⁶ 1923, גיליון 1, עמ' 55, גיליון 4, עמ' 7.

¹²⁷ 1927, גיליון 21, עמ' 366.

¹²⁸ 1931, גיליון 24, עמ' 191-192.

¹²⁹ "די ערשטע וועלט קאנפערענץ פון 'אזע' אין בערלין", ספטמבר-אוקטובר 1923, גיליון 9-10, עמוד 1-11.

מצאתי עדות נוספת לנוכחותן של נשים רופאות - בפינה שהוקדשה לפרסומות בעמודים האחרונים של כתב העת. פרסום של רופאים מצאתי כבר בגיליונות בשנת 1929, אבל פרסומן של נשים רופאות מצאתי לראשונה בשנת 1935¹³⁰: ד"ר תמר יאבראו, פרויען קראנקייטן.

בגין התיאורים הנסיבתיים האמורים לעיל אני נוטה לחשוב ולהאמין שברוב המקומות בהן הכותבת הייתה אישה ציינו זאת במפורש. בנוסף, בגין העובדה כי אזכור של נשים רופאות הכותבות או נזכרות בפאלקסגעזונט היה מועט, אני מסיק שהרוב המוחלט של הכותבים בכתב העת היו גברים. אין ספק, שנוכחות נשים רופאות במזרח אירופה היהודית היה בשנים אלו קטן בהרבה מזו של הגברים; כך לדוגמא¹³¹ היו הנשים פחות מ-10% ברשימת הרופאים שחיו בוויילנה לפני השואה.

הקשר עם הקוראים

הקשר הקרוב ואפילו האינטימי עם הקוראים אפיין את עיתונות יידיש ברוב תפוצותיה. הוא בא לביטוי באמצעות פרסום כתבות של 'קארעספאנדענטן', מכתבים למערכת, ותשובות לשאלות שהופיעו בצורות שונות. הביטוי המפורסם ביותר לקשר זה היה המדור הפופולרי 'א בינטל בריווי', שהופיע ב'פאררווערטס' הניו יורקי במשך שנים רבות. לכן אין זה מפליא שכתב עת כמו פאלקסגעזונט, ששם לעצמו מטרה לקדם את החינוך וההסברה בתחום הבריאות, העניק מקום ניכר לנוכחותם של הקוראים. כבר בגיליון השני של כתב העת,¹³² תחת הכותרת 'בריווקאסטן',¹³³ מופיעה פניית המערכת אל קהל הקוראים בדבר פתיחת מדור בשם זה, בו תיתן המערכת תשובות לשאלות ופניות הקוראים. מודגש כי תהיה התייחסות לפניות ושאלות העוסקות בסוגיות הרלוונטיות לכתב עת המוקדש לנושאי רפואה והיגיינה, הודעה המלמדת שהמערכת חששה שהקוראים לא תמיד ידעו להבחין בין שאלה בתחום הבריאות כשלעצמו ובין שאלה בנושאים כלליים יותר.

מדור 'בריווקאסטן' מופיע לראשונה בגיליון 4, ועדיין מופיעות בו הבהרות מטעם המערכת בדבר הסוגיות בהן יעסוק כתב העת (לדוגמא: אוננות, חתונה ועוד). התכתבות ממשית ראשונה בין 6 קוראים לבין המערכת מופיעה בגיליון 'כפול' 5-6.¹³⁴ הקוראים מזוהים לעתים בשם המלא, לעיתים בשם הפרטי בלבד, לעיתים באות הראשונה של שםם ולעיתים בכינוי ובעוד צורות מקוריות.

¹³⁰ 1935, גיליון 3, עמ' שני – ללא מספור.

¹³¹ שם, קאמף פארן געזונט אין געטא-וויילנע, עמ' 75 – 78, "רשימה פון 130 יידישע דאקטוירים".

¹³² 1923, גיליון 2-3, עמ' 76-75.

¹³³ 'תיבת דואר'.

¹³⁴ 1923, גיליון 5-6, עמ' 34-36.

מדור זה תופס חלק הולך וגדל, וקהל הקוראים 'מציף' את המערכת בשאלות רבות מאד. מענה המערכת הוא ענייני, אך גם מלא הומור; כך לדוגמא¹³⁵ במענה לאשה מלודז' כותב העורך: "במכתב אחד היא 'מציפה' אותנו בכמות אדירה של שאלות; בנוגע לדיפטריה, עצירות, טחורים, מחלות נפש, דלקות עיניים, מחלת הנפילה ועוד מיני חוליים שונים ומשונים. קוראת זו חושבת לה כנראה כי ניתן 'ללמוד את התורה כולה על רגל אחת'. וכי יעלה על הדעת כי ניתן להסביר ולענות לכל שאלותיה במדור 'בריווקאסטון'".

היו נושאים, לדוגמא נושא האוננות, שהמדור 'בריווקאסטון' שימש כערוץ תקשורת עיקרי להדברות עם קהל קוראים צעיר, שהיסס להתייעץ בנושא 'רגיש ואינטימי' כזה. מאות פניות של קוראים הצטברו במערכת הפאלקסגעזונט¹³⁶ בנושא זה: "מאות אנשים הציפו אותנו במכתבים ופניות בנושאי אוננות ובנושאי 'שפיכת זרע לבטלה'. [...] הקוראים מציינים את הקשיים הרבים שהיו להם להשיג את הגיליונות הקודמים של הפאלקסגעזונט, לפיכך אנחנו מביאים פעם נוספת את עיקרי הדברים ברשימה ארוכה ומפורטת איך להימנע ולמנוע אוננות". בגלל העובדה כי נושא האוננות היה 'מוכר' ליהודים בעיקר בפרוץ של האיסור הדתי המופיע גם ב'שולחן ערוך'¹³⁷, צירף צ.ש גם התייחסויות של מומחים לא יהודיים שכתבו אודות האוננות בפרוץ הרפואי, הנפשי והחברתי גם יחד. צ.ש. תרגם כאמור מאמר של רופא פולני בשם ד"ר אדולף קלנסק שפורסם בכתב עת פולני ופרסם אותו בפאלקסגעזונט¹³⁸.

מענה המערכת מיוחס בדרך כלל לתשובות שניסח ד"ר צמח שאבאד¹³⁹, מן התגובות ניתן להבחין כי במקרים רבים הוא 'הכיר' את קהל קוראיו ופנה אליהם בצורה עניינית, עם הומור עדין, כמו בתגובתו לאיש זקן אותו הוא מכנה 'סבא בנציון'¹⁴⁰: "אויף אייער לאנגער מגילה קאָנען מיר ניט ענטפערן. מיר ראָטן אייך בכלל וואָס ווייניקער צו טראַכטן וועגן 'מחלות'. איר זייט אָן עין-הרע אַ בן-שבעים, און איר דאַרפט זיין צופרידן, אַז איר האַלט זיך אזוי גוט".

מדור "בריווקאסטון" (מעדיציניש עצות)¹⁴¹ פורסם באופן סדיר עד סוף שנת 1933. אחרי מותו של ד"ר צמח שאבאד הופיע מדור זה פעמיים נוספות¹⁴² בהיקף מזערי של חצי עמוד.

¹³⁵ 1923, גיליון 12, עמ' 23-24.

¹³⁶ 1927, גיליון 13, עמ' 230-232, פניה מס. 405.

¹³⁷ ואלו שמנאפים ביד ומוציאין זרע לבטלה, [...] עליהם נאמר: 'ידיכם דמים מלאו', וכאילו הורג את הנפש.

¹³⁸ "אָנאַניזם, די שול און דאָס געזונט", 1925, גיליון 1 עמ' 25-28.

¹³⁹ לעיל: ד"ר צמח שאבאד חתם בשמות וכינויים שונים, וביניהם גם בשם המערכת (רעדאָקציע).

¹⁴⁰ 1929, גיליון 7, עמ' 113, תשובה 209.

¹⁴¹ הוספת "מעדיציניש עצות" לשם המקורי "בריווקאסטון" החלה מגיליון מס. 21 בשנת 1931.

¹⁴² בגיליונות מס. 11 ו-12 בשנת 1936.

אודות השימוש במקורות היהודיים

בווילנה, שכינויה לאורך הדורות היה "ירושלים דליטא", כינוי שהוזכר גם בפרסום על המאבק לבריאות בגטו¹⁴³, היה זה אך טבעי כי כתב עת משמעותי לענייני רפואה ישלב גם מקורות יהודיים בין מאמריו.

השימוש במקורות יהודיים, החל בתנ"ך וכלה במקורות הלכתיים, נעשה באופן די תדיר בפאלקסגעזונט בעיקר כדי להתמודד עם אמונות ומנהגים שהשתרשו בחברה היהודית. כך לדוגמא ד"ר נ. האלטרעכט כתב אודות השחפת והסתייע גם בפסוקים וציטוטים מן המקורות¹⁴⁴. גם צ.ש. מצייין את בקיאותו הרבה של ד"ר נ. האלטרעכט בחכמת הרפואה ואת בקיאותו הרבה בתלמוד.

א. סאסנאוויק¹⁴⁵ הרבה להסתמך על המקורות התלמודיים וההלכתיים במאבקו לעקירת מנהגים מסוכנים שהשתרשו בחיי היהודים; יריקות, ועוד "שעדלעכע מנהגים", המהווים פוטנציאל חמור להפצת מחלות מידבקות. סאסנאוויק כתב גם "וועגן היגיענע פון דער מילה און איינריידענישן בנוגע קימפעט-קינדער"¹⁴⁶. במאמר זה הוא מתמודד כנגד המוהלים שאוסרים לְחַטֵּא את סכין המילה. המחבר מסתמך על ה"יורה דעה" סימן רס"ד סעיף ב' ועל עוד מקורות תלמודיים, וגם על ציפורה אשת משה שמלה את בנה באמצעות אבן צור ולא חששה מפגימת הסכין: "וַתִּקַּח צִפְרָה צֹר וַתְּכַרֵת אֶת-עַרְלַת בְּנֵהּ וַתִּגַּע לְרַגְלֵיוֹ"¹⁴⁷.

כותב נוסף שהרבה להשתמש במקורות הוא ד"ר א.מ. ווירשובסקי מווילנה¹⁴⁸ המצוטט להלן¹⁴⁹ בהסבריו אודות האיסור לאכול מאכלי חלב אחרי אכילת בשר, המתבססים גם כן על מקורות תלמודיים. ד"ר ווירשובסקי¹⁵⁰ כתב כ-30 מאמרים בנושאים ספציפיים לעולם היהודי, כגון: "שכרות אצל יהודים", "מחלות נפש בתנ"ך ובתלמוד", "גירושין עקב שגעון" ועוד.

¹⁴³ קאמף פארן געזונט אין געטא-ווילנע, עמ' 1: "פון גרויסן און וויכטיקן יידישן קולטור-און געזעלשאַפטלעכע צענטער -

ירושלים דליטא".

¹⁴⁴ להלן: "השחפת כמחלתם של היהודים".

¹⁴⁵ להלן, באותו סעיף.

¹⁴⁶ 1925, גיליון 2, עמ' 60.

¹⁴⁷ ספר שמות, פרק ד' פסוק כ"ה.

¹⁴⁸ שם, קאמף פארן געזונט אין געטא-ווילנע, עמ' 35: "דר. א. ווירשובסקי, וועלעכער האָט פאַרעפנטלעכט אַ גאַנצע ריי וויסנשאַפטלעכע ווערק אויפן געביט פון דער יידישער פסיכיאַטריע".

¹⁴⁹ להלן "בשר בחלב".

¹⁵⁰ "אידישע דאקטוירים אין ווילנע, ד"ר אברהם ווירשובסקי", ווילנע: אַ זאַמעלבוך געווידמעט דער שטאָט ווילנע,

עמ' 397-398.

תמונה 8 : ד"ר א.מ. ווירשובסקי מווילנה

קשה לדעת מי מן הכותבים הנ"ל או מי מ- 130 הרופאים היהודיים שחיו בוילנה לפני המלחמה¹⁵¹ "שמר תורה ומצוות", אבל ברי לי, כי חלק ניכר מהם קיבל חינוך מסורתי בתחילת חייו,¹⁵² ושפת המקורות הייתה שגורה על לשונם; הם ידעו את המקורות כראוי לבני "ירושלים דליטא".

ההתפתחות הטיפוגראפית של כתב העת "פאלקסגעזונט"

הגיליון הראשון, שהופיע כאמור בינואר 1923, הכיל את מספר העמודים הגדול ביותר מכל הגיליונות שהופיעו אחריו – 84 עמ'. תחת הכותרת "פאלקס=געזונט סאניטאר מעדיצינישער חודש זשורנאל", הופיעו שמותיהם של העורכים ד"ר צמח שאבאד ואברהם קאטיק. בנוסף, מופיעים גם מחיר המנוי לארבעה חודשים וגם מחיר הפרסום לפי יחידות שטח.

השימוש בתמונות להנצחת דמויות חשובות מעולם הרפואה¹⁵³ ולהדגמות ולימוד נושאים רפואיים, כמו צילומי רנטגן ועוד, נפוץ מאד בכל הגיליונות. השימוש באיורים נפוץ מאד בכתבות שיש בהן צורך להמחיש סוגיות העוסקות בהיגיינה אישית, אוכל ועוד. השימוש בטבלאות ובגרפים נפוץ גם כן.

¹⁵¹ שם, קאמף פארן געזונט אין געטא-ווילנע, עמ' 75 – 78, "רשימה פון ווילנער דאקטוירים [...] ביזן געטאָ זיינען אין ווילנע

געווען טעטיק איבער 130 יידישע דאקטוירים. די פּאַרליגנדיקע רשימה שטעל איך צונויף בלויז לויטן זכרון...".

¹⁵² אודות ד"ר ווירשובסקי נכתב במפורש [] "ביז 10 יאר באַקומען אַ שטרענגע אַרטאָדאָקסישע דערצינונג".

¹⁵³ התמונה הראשונה היא תמונתו של לואי פאסטר, 1923, גיליון 1, עמ' 5-6.

החל מגיליון מספר 4, נוסף לדף השער גם תוכן העניינים של כל גיליון. חידוש במראה דף השער נוסף בגיליון מספר 9 בשנת 1926: תחת תוכן העניינים נוספו גם שמותיהם ותחומי ההתמחות של כותבי המאמרים – בפולנית. נוהג זה נשמר עד הגיליון האחרון של שנת 1929.

החל מגיליון מספר 3 בשנת 1935 הופיעו על דף השער תמונות וציורים רלוונטיים לתוכנו של אותו גיליון. תוכן העניינים שהופיע עד כה בעמוד הראשון הועבר לעמוד האחרון של הגיליון. בגיליון האחרון של כל שנה¹⁵⁴ הופיע ריכוז שמות המאמרים שפורסמו באותה שנה,¹⁵⁵ מחולקים לפי קטגוריות. הגיליונות האחרונים של כתב העת נשאו תמונות אופטימיות גם כשהמלחמה העולמית התחוללה במלוא עוצמתה; במרץ 1940 רואים בדף השער ילדים גולשים במדרון של אתר סקי ובאפריל 1940 – דף השער מראה ילדה נושאת פרחים המשקיפה אל עבר השמש העולה. תמונת השער נעלמת בגיליון האחרון, בחודש יוני 1940.

פרסומות

הפרסומים המסחריים מופיעים כבר בגיליון הראשון. הבולט שבהם הוא הצעה למסע שייט לאמריקה, קנדה או אפריקה.¹⁵⁶ בגיליונות מאוחרים יותר רוכזה הפרסומת בעמודים האחרונים של כל גיליון, שניים עד שלושה עמודים ואף יותר, והם ייצגו מגוון נרחב מאד של תחומי עיסוק; בתי מרקחת, אוכל לסוגיו, מכירת בגדים לנשים, גברים וילדים, לימודים בגימנסיות, תשמישי קודש, סיפונים לסודה, ציוד רפואי (אורתופדיה) ועוד. הפרסומות באו בעיקרן ממפרסמים בוילנה, אבל גם ממקומות אחרים.¹⁵⁷ פרסום ראשון אודות "פרקטיקה פרטית" של רופאים מצאתי כבר בגיליונות בשנת 1929, אחר כך הפך אפיק פרסום זה למרכיב מרכזי בהכנסות כתב העת. פרסומות הופיעו גם בגיליון האחרון של הפאלקסגעזונט מיוני 1940.

אנקדוטות

מלבד סוגיות ונושאים שעוסקים ברפואה והיגיינה הובאו גם כתבות רבות העוסקות ב"מנהגי יום-יום" בעולם היהודי שיש להם קשר לרפואה והיגיינה, כגון: "ניט שפייען אויפן פאדלאגע!"¹⁵⁸; זוהי

¹⁵⁴ מלבד 1924.

¹⁵⁵ לדוגמא; 1923, גיליון 12 עמ' 29-32.

¹⁵⁶ 1923, נספח לגיליון 1, עמ' 8-9.

¹⁵⁷ לדוגמא; 1924, גיליון 12, עמ' 32, 'ספארט און שפילן' – ורשה.

¹⁵⁸ ד"ר ג. גוטמאן, 1925, גיליון 5 עמ' 159.

כותרתו של הרצאה שנשא ד"ר גוטמאן מוורשה במושב הפתיחה של כנס רפואי שאורגן ע"י "טאז". בהומור עדין כותב גוטמאן שיש לו עניין בבריאותו של האחר כדי לשמור על בריאותו שלו ועל בריאותם של בני משפחתו, של חבריו ושל כולם, אם "אתה" תקפיד להפסיק לנהוג במנהג הנפסד של יריקה על הרצפה תוכל לסייע במניעתה של השחפת". בהמשך הוא מוסיף רשימה ארוכה של התנהגויות סביבתיות שיש להן חשיבות עצומה בשמירה על בריאות הציבור.

בהקשר דומה, פונה הירש אברמוביץ¹⁵⁹ לרבנים בקריאה נרגשת לעקור מן השורש "מנהג פראי" של יריקה בתפילת "עלינו לשבח"¹⁶⁰ ("וועגן שפייען ביי עלינו"). אברמוביץ מצליף בלשון קשה נגד "מנהג" זה, "זוהי חרפה לנו כי במאה העשרים, בסיומה של התפילה המבטאת את עיקר האמונה בבורא עולם, המתפלל צריך לירוק על הרצפה במקום שהוא עומד בו, אפילו ליד ארון הקודש [...] האם היריקה במקום בו הוא ניצב היא כזו מצווה חשובה". והוא ממשיך בהנמקה הגיונית כדי לעקור מנהג זה מן השורש: "ונניח כי 5% עד 10% מבין אלפי המתפללים היורקים הם נגועים בשחפת או במחלות אחרות....".

בסדרת מאמרים שכותרתם "וועגן דער יידישער פאלקס-מעדיצין"¹⁶¹ מציין המחבר את מקור הקמעות עוד מימי התלמוד, ומציין כי הקמעות נדרשו כדי לטפל בקדחת, אפילפסיה ודם מן האף. המאמרים מכילים רשימה ארוכה של "תכונותיהם" של הקמעות: "כוחם של הקמעות; אפשר לדוג דגים, אפשר לשמר לנצח את אהבתה של האישה, אפשר לחצות את הים כאילו הוא יבשה, אפשר לצוד חיות רעות, לא לפחוד מן המוות, [...] אפשר לכפות על האויבים לקרוע לגזרים איש את רעהו ולהפוך לבלתי נראים ע"י אמירת מילה אחת 'אלץ'".

גם כתבות בעלות אופי הומוריסטי התפרסמו בגיליונות השונים; לדוגמא, אוסף פתגמים, מליצות ברכות ונאצות העוסקות בבריאות, שנכתבו ע"י שלמה בסטומסקי, (המכונה סטאמסקי),¹⁶² סופר, מו"ל ואיש חינוך מוכר בוויילנה, שערך בין היתר את "גרינינקע ביימעלעך", עיתון הילדים המרכזי בידיש בפולין.

¹⁵⁹ ה. אברמוביץ, 1926, גיליון 10, עמ' 159.

¹⁶⁰ במקור [אוצר דינים ומנהגים, עמ' 322] נכתב "ונוהגין לרוק קודם שאומרים ו'אנחנו כורעים', והדבר הזה הסב צרות ורדיפות, כי הנוצרים חשבו שמכוון בהריקה על ישו ואמונתו הנוצרית, [...] עכ"פ בטלו המנהג לומר 'שהם מתפללים להבל וריק, ושלא לרוק, [...] ועוד שאסור לרוק בבית הכנסת שאמרו בירושלמי (סוף ברכות) 'כל הרוקק בבית הכנסת כאילו רוקק בבבת עיניו'".

¹⁶¹ א. ריפקינד, 1937, גיליון 3, עמ' 12.

¹⁶² ש.ב. סטאמסקי, "יידישע ווערטלעך און שפריכווערטער וועגן געזונט", 1923, גיליון 2-3, עמ' 55-53.

פרק שני: נושאים מרכזיים בכתבי העת לרפואה ביידיש

שני כתבי העת אודותיהם כתבתי, הויזדאקטאר ופאלקסגעזונט, עסקו במגוון נרחב של נושאים; מחלות מכל הסוגים כגון לב, סרטן, שחפת ועוד. בסוגיות של זוגיות וחיי אישות, בנושאים של הפרעות שינה ומיגרנות ועיסוק נרחב בנושאי אוכל, השמנה והרגלי אכילה. כתבי העת עסקו גם בנושאים "כלליים" והומוריסטיים כמו סיפורי מעשיות אודות רופאים ופציניטים יהודים ועוד.

לצורך הכרת התכנים והערכת היקפם, מיפיתי את הכותרים של כל הגיליונות בשני כתבי העת, כולל המכתבים שנשלחו למערכת במדורי 'קוראים כותבים', ע"פ שנות כתיבתן, מי הכותבים, ומיקומם המדויק בכל גיליון. באמצעות מיפוי זה ניתן למצוא כל נושא או כל מחלה שנכתב אודותיה, בכל אחד מכתבי העת.

לדוגמא: כתיבה אודות מחלות לב ומניעתן הייתה נפוצה בשני כתבי העת; כבר בגיליון הראשון של הוויזדאקטאר¹⁶³ כתב ד"ר ל. ברזין מאמר שכותרתו "ווי פֿערהיט מען דאָס האַרץ?" בו הוא כותב כמה הנחיות איך לשמור על בריאות הלב; להימנע מעישון, לא להרבות בשתייה חריפה, לא להרבות בקפה ותה 'חזקים', לא להרבות בשתיית בירה ולהימנע מעבודה קשה מדי. הפאלקסגעזונט הקדיש מאמרים רבים לנושא הלב, המאמר הראשון; "די האַרץ און די בלוט צירקולאציע"¹⁶⁴, נכתב ע"י צ. ש. כחלק מסדרת כתבות מפורטות ומאוירות אודות גוף האדם. מספר המאמרים הגדול ביותר אודות בריאות הלב, נכתב ע"י ד"ר מ. בוראק¹⁶⁵. שמו של ד"ר בוראק מופיע גם בכרזה של ה'פאלקסגעזונט בתוך הגטו'¹⁶⁶. ד"ר מאקס בוראק נרצח בוילנה בשנת 1944¹⁶⁷.

מבין מרחב המחלות שציינתי לעיל, בחרתי להתמקד במחלת השחפת (טובערוקולאָזע¹⁶⁸) שנחשבה בעת ההיא למחלה סופנית שהכתה באנשים בכל רחבי העולם והייתה נפוצה מאד במחוזות יהודיים בהם

¹⁶³ 1912, גיליון 1, עמ' 5

¹⁶⁴ 1924, גיליון 6, עמ' 129-130

¹⁶⁵ דער סדר לעבן פון א הארצליידנדן, 1932, גיליון 6, עמ' 49

וואס דארף מען וויסן וועגן הויכן בלוטדרוק, 1932, גיליון 22, עמ' 164

די ערשטע היף ביי אפגעשוואכטער הארצטעטיקייט, 1932, גיליון 22, עמ' 168

וואס איז אזוינס א שוואך הארץ, 1936, גיליון 10, עמ' 7

סדרת כתבות בנושא: ווי אנטשטייען הארצקראנקייטן און ווי קען מען זיי באקעמפן, 1937, עמ' 12, 1938, גיליון 1, עמ' 11

סדרת כתבות בנושא: דאס הארץ און ספארט, 1938, גיליונות: 6, 7-8, 9-10, 11

¹⁶⁶ לעיל, תמונה 7 "פאלקסגעזונט בתוך הגטו"

¹⁶⁷ שם, "קאמף פארן געזונט אין געטא-וויילנע", רשימה פון ווילנער דאקטורים אין געטא, עמ' 75

¹⁶⁸ השחפת נקראה גם: שווינדזוכט או סוכאָטע.

צפיפות המגורים הייתה גבוהה ותנאי ההיגיינה היו ירודים. האמצעי העיקרי לצמצום הפצתה של המגיפה היה באמצעות שמירה על היגיינה בכל רבדיה (פרט, סביבה, דיור ועוד), סוגיות אלו שיקפו גם את המסרים העיקריים אליהם כיוונה המערכת של פאלקסגעזונט, בניסיונותיה לחנך את היהודים.

ד"ר צמח שאבאד הכיר היטב את היעדר המודעות לכל נושאי ההיגיינה בקרב קהילות יהודיות רבות, כפי שצוטט לעיל:¹⁶⁹ "... אלף שנות חיים בתנאים סוציו אקונומיים ובתנאים פוליטיים עלובים גרמו לכך כי [...] היהודים חלשים בהיבט הפיזי; לפיכך הם נוטים למחלות. תנאי מחיה אלו של מיליוני יהודים שחיו בתנאים היגייניים ירודים ומעל הכול חוסר התודעה בדבר הנחיצות להקפיד על תנאים היגייניים כדי לשמור על בריאותם". צ.ש. האמין כי שיפור ההיגיינה בין היהודים הוא האמצעי העיקרי להקטין את ממדי האסון שהביאה מחלת השחפת ברחבי העולם היהודי, וזאת הוא רצה לעשות באמצעות הפצת כתב העת והפיכתו לכלי עיקרי לחינוך היהודים להיגיינה ולשיפור אורחות חייהם.

בחרתי לכתוב אודות מחלת השחפת תוך התמקדות בהיבטים הבאים:

- מהו הממד היהודי במחלה זו;
- אלו מנהגים ואורחות חיים יהודיים השפיעו על הפצת המחלה;
- חתירתו של צ.ש. להגדרה ומימוש "יהודי חדש" כחלק עיקרי במאבק בשחפת;

המאמר הראשון בפאלקסגעזונט אודות שחפת נשא את הכותרת "טובערקולאז איז א סאציאלע קראנקהייט!"¹⁷⁰ (ללא ציון שם הכותב). כותרת המאמר מציינת את אבחנת המחבר כי שחפת היא "מחלה חברתית". המחבר מסתמך על עדויות ומסמכים אותם מצא ב"מוזיאון השחפת ע"ש ד"ר פ. בלומנטל" במוסקבה, בהם נכתב כי עוצמתה של התפרצות השחפת נגזרת בעיקר מצפיפות הדיור ומכמות האלכוהול. לדברי המחבר, 'צפיפות הדיור' ו'כמות צריכת האלכוהול' מעידים על הרמה הכלכלית והרמה החברתית של הקבוצות החברתיות שיש להן סיכון גבוה להידבק בשחפת.

מאמר נוסף באותה שנה,¹⁷¹ חתום ע"י המערכת, (די רעדאקציע) פונה לנוער היהודי, "דער פאלקסגעזונט צו די יידישע קינדער", בדברי הסבר מפורטים איך להיזהר משחפת. מקור המידע לקוח מחוברות שנכתבו והופצו ע"י 'פרופסורים חשובים' בצרפת: "כדי לפרסם ולהפיץ את המידע החשוב איך להיזהר משחפת, [...] תרגמנו (המערכת) את אחת החוברות. הגרסה הצרפתית מכילה הרבה איורים,

¹⁶⁹ אפריל 1923, גיליון 4, עמ' 3.

¹⁷⁰ אפריל 1923, לא צוין שם המחבר, גיליון 4, עמ' 11-14.

¹⁷¹ דצמבר 1923, גיליון 12, עמ' 7-10.

אבל אנחנו (המערכת) לא אהבנו את האיורים. עדכנו במקצת את התוכן כדי להתאימו למציאות היהודית". הפרסום פותח במילים "ליבע יידישע קינדער!" ובדרישה ללמוד היטב את הכללים המפורטים בהמשך: "הישמעו לעצות שניתנו לכם, כדי שתוכלו להביס את השחפת – האויב הגדול שלנו". בהמשך ניתן מידע מפורט אודות המחלה, והנחיות מדויקות איך לנהוג בכל סיטואציה, אם כדי למנוע את המחלה ואם כדי לטפל בה לאחר הדבקה. בכל ההנחיות והתיאורים אין אזכור מפורש ל'התנהגות יהודית', אבל יש הנחיות קטגוריות כמו "לא לירוק בפרהסיה", "להימנע מצפיפות", "לאוורר את החדרים" ועוד הנחיות שיש להן משמעות ל'התנהגויות יהודיות', שנראה באזכורים מפורשים במאמרים נוספים להלן. המאמר מסתיים בכותרת גדולה ומודגשת בזו הלשון:

"מען קען פארהיטן טובערקולאז. מען קען אים אויסהיילן. מען דארף נאר וועלן!"

מאמר מרכזי נוסף שנכתב ע"י ד"ר צמח שאבאד נקרא "טובערקולאזע און די צען געבאטן"¹⁷² שנכתב לקראת יום המאבק בשחפת, בו הוא מביא את 'עשרת הדיברות' – כללים להתנהלות ולהתנהגות של שגרת היום, שירחיקו וימנעו מאיתנו את מחלת השחפת. צ.ש. מדמה את החזרה על כללי ההתנהגות כנגד השחפת להתנהלות חייל בשדה הקרב שיודע, מכיר, משנן ומבצע את פקודות הקרב. יום נוסף למאבק בשחפת¹⁷³ הוכרז גם בגיליון הראשון של שנת 1935, שראה אור מיד אחרי מותו של ד"ר צמח שאבאד¹⁷⁴ תחת הכותרת "די אנטיטובערקולאזע טעג". עיקרי היעדים של "יום המאבק בשחפת" נכתבו בהדגשה: "דעם קאמף מיט טובערקולאזע מוז פירן די גאנצע געזעלשאפט! טובערקולאזע שוינט ניט קיינעם! יעטוועדער בירגער מוז נעמען אן אַנטייל אינעם דאָזיקן קאָמף!" מעורבות המערכת של פאלקסגעזונט, קרי מעורבותו הצמודה של ד"ר צמח שאבאד, ניכרת מאד בעריכת מאמרים העוסקים במחלת השחפת, כפי שראינו בדוגמאות לעיל וכפי שנראה בדוגמא הבאה; במאמר שכותרתו "די טובערקולאזע ביי יידן"¹⁷⁵ שנכתב ע"י ד"ר נ. האלטרעכט, מופיעה פסקה קצרה החתומה ע"י ד"ר צמח שאבאד, בה נאמר: "די רעדאקציע איז אין דעם פונקט ניט אין גאנצן מסכים מיטן מחבר"¹⁷⁶, בדוגמאות רבות נוספות ניכרת התערבותו של צ.ש. בעריכה ובמתן הדגשים בסוגיות הקשורות למחלה שיש להן רלוונטיות לאוכלוסייה היהודית.

¹⁷² ינואר 1930, גיליון 1, עמ' 1-2.

¹⁷³ חודש דצמבר, בכל שנה, הוכרז כחודש המאבק בשחפת: ינואר 1935, עמ' 1.

¹⁷⁴ ד"ר צמח שאבאד נפטר ב-1 בינואר 1935.

¹⁷⁵ אוגוסט 1926, גיליון 15-16, עמ' 241-246.

¹⁷⁶ שם, עמ' 243.

'מתקפה רבתי' של ד"ר צמח שאבאד על מחלת השחפת נעשתה באמצעות פרסום סדרה של תשעה מאמרים שכותרתם "טובערקולאָזע", שהתפרסמו מעל דפי הפּאַלקסגעזונט החל מגיליון מספר 22, נובמבר 1928 ועד גיליון 12, יוני 1929.

להבדיל ממערכת פּאַלקסגעזונט, שהונהגה בידי רופא בעל שיעור קומה שהיה גם מנהיג חברתי לעם היהודי והוא זיהה כי מחלת השחפת מהווה איום מוגבר נוכח תנאי חייהם של היהודים ואחדים ממנהגייהם המיוחדים שעלולים להגביר את סיכויי ההידבקות במחלה זו, הרי מערכת הוּיז-דאקטאר שהונהגה ע"י עיתונאי ואיש עסקים, הקדישה למחלת השחפת ארבעה מאמרים בלבד,¹⁷⁷ מאמרים המכילים דיווחים אודות המחלה, שלוקטו מכתבי עת רפואיים אחרים ואין בהם שום התייחסות מפורשת ליפן היהודי.

השחפת כמחלתם של היהודים

מאמר מקיף אודות מחלת השחפת בין יהודים, שכותרתו "די טובערקולאָזע ביי יידן",¹⁷⁸ נכתב ע"י ד"ר נ. האלטרעכט. ד"ר צמח שאבאד מציין כי מאמר זה כבר פורסם (באריכות רבה יותר) תחת השם "בייטרעגע צור קליניק דער טובערקולאָזע" בעיתון רפואי חשוב מאד¹⁷⁹ בנובמבר 1925. צמח שאבאד מציין גם את בקיאותו הרבה של כותב המאמר בחכמת הרפואה ובנוסף גם את בקיאותו הרבה בתלמוד. צריך לציין כי לאורכו של המאמר מופיעות הערות רבות של העורך (צ.ש.) והתערבותו בתוכן במקומות שבהם חש צורך להבהיר את תכנו של המאמר המדעי ולהנגיש אותו לקהל הקוראים, "כדי דעם ליינענער זאָל דאָס ווערן קלערער, מוזן מיר זיך דאָ אויף דעם עטוואָס לענגער אָפשטעלן" (רעד').

להלן עיקרי הדברים; למחלת השחפת המוכרת גם כ'מחלת העם', שיש גם משמעות עצומה להיבט הכלכלי: נזקי המחלה בגרמניה הם 2.5 מיליארד מארקים בשנה, ואילו בארה"ב נמדדים נזקי השחפת באובדן של שנתיים וחצי מתוחלת החיים של כל תושב. ידוע גם כי מחלת השחפת היא תולדה מובהקת של הרמה הכלכלית והתרבותית, כמו גם של תחום העיסוק של האוכלוסייה.

¹⁷⁷ א. דער זיבעטער קאָנגרעס פֿאַר טובערקולאָז-פֿאַרשונג, הויז-דאקטאר, גיליון 10, 3 במאי 1912.

ב. שווינדזוכט (סוכאטע), הויז-דאקטאר, גיליונות 21-22, כ"ה אב תרע"ב.

ג. דער קאמף מיט שווינדזוכט אין די שפיטאלן, הויז-דאקטאר, גיליון 37, י"ח כסלו תרע"ב.

ד. דער איצטיקער צושטאנד פונעם טובערקולאָז-פֿראבלעם, הויז-דאקטאר, גיליונות 38-39, ה' כסלו תרע"ג, י"ב כסלו

תרע"ג.

¹⁷⁸ אוגוסט 1926, גיליון 15-16, עמ' 241-246.

¹⁷⁹ לא צוין שם העיתון הרפואי המפורסם.

בהמשך מובאים ממצאים סטטיסטיים מתקופות שונות והיפותזות שונות בדבר התפשטות המחלה ושיעורי התמותה בקרב היהודים. המחבר מעיד כי היהודים גרים בתנאים קשים יותר לעומת שכניהם הלא יהודים; הם גרים בתנאי היגיינה נחותים, בתנאי צפיפות ולכלוך; בדרך כלל הם גרים בערים הגדולות, באזורים בהם יש הרבה אבק והם גם עוסקים במקצועות שיש להם נטייה להידבק בשחפת: סוחרי רחוב, עושי פרוות, יצרני כובעים, אופים, חייטים, סנדלרים, חרטים, כורכי ספרים, צבעים, נפחים, נגרים ועוד. ("דאס זיינען גראָד אזוינע פראָפעסיעס, וואָס צווישן זיי איז די טובערקולאָזע צום מערסטן פאַרשפרייט").

המחבר טוען כי לתנאי המחיה וצפיפות המגורים יש השפעה מכרעת על קצב התפשטות המחלה. הוא מסתייע בנתונים סטטיסטיים מערים גדולות בעולם (לונדון ולודז') כדי להוכיח כי היהודים נמצאים בקבוצת סיכון גבוהה יותר; באזורים הצפופים של לונדון, נפטרים 96 אנשים מתוך 1000 בטווח הגילים של 25 עד 30, ואילו מספר הנפטרים בכל העיר לונדון הוא 27 (בקריטריון דלעיל). אז מביא המחבר את נתוני צפיפות המגורים של היהודים בלודז' לעומת הלא יהודים: "הסטטיסטיקה של לודז' מראה כי חדרים המאכלסים 6 עד 16 אנשים מאוכלסים ע"י 43.4% של היהודים לעומת 35.3% של הנוצרים", ומכאן הוא מסיק כי היהודים נמצאים בקבוצת סיכון גדולה יותר לעומת הלא יהודים. בנוסף לכך הוא כותב, בהתבסס על נתונים סטטיסטיים, כי "מבנה החזה של היהודים צר ו'חלש' יותר¹⁸⁰ [...] עובדה שיש לה משמעות גדולה בהתפשטות השחפת".

ד"ר נ. האלטרעכט כותב גם אודות אזכור מחלת השחפת במקורות, וכותב כי "בחומש אין אזכור למחלות ריאות". אך כאן נוצרה סיטואציה מעניינת במתן שמות למחלות, מחלת השחפת מוזכרת בין העונשים הכבדים המוזכרים ב'פרשת התוכחה' - [ויקרא (כ"ו, 16)] - 'וְהִפְקִדְתִּי עֲלֵיכֶם בְּהִלָּה אֶת הַשְּׁחִפֹּת וְאֶת הַקְּדַחַת, מְכֻלּוֹת עֵינַיִם וּמְדִיבַת נֶפֶשׁ'. למרות אזכור ה'שחפת', אכן כותב המאמר היטיב לכוון לדעת רוב הפרשנים כי אין עדות במקרא ובחז"ל שהכוונה בפסוק הנ"ל היא למחלה הנקראת בשם זה בעברית המודרנית בימינו. עוד מציין הכותב שני מקורות מן התלמוד ומן המדרש¹⁸¹ ה'מרמזים' על מחלת ריאות, שאולי הכוונה לשחפת - טובערקולאָזע.

למרות האמור לעיל, ד"ר נ. האלטרעכט מוסיף בהמשך נתונים סטטיסטיים מן העבר (מלפני כ-40 שנים) המראים כי שיעורי התמותה של היהודים ממחלת השחפת, היו נמוכים יותר באופן משמעותי.

¹⁸⁰ "דערצו קומט נאָך די שמאַלע שוואכע ברוסט, וואָס טרעפט [...] ביי יידן א סך עפטער ווי ביי די קריסטן (אָ שטייגער אין מיליטער)".

¹⁸¹ א. מסכת גיטין ס"ט "לרמי דאתי מפומא" – דם מן הפה, ב. בראשית רבה ל"ב, 23 "גונח מן הצניחה" – שיעול עם דם.

בערים רבות בעולם בהן גרו יהודים. הוא מונה את הערים והמדינות הבאות: לונדון, איטליה, גרמניה, הולנד (אמסטרדם), אוסטריה, הונגריה (בודפשט), בולגריה ורומניה. הוא מפרט נתונים אודות המהגרים היהודים לארה"ב ומציין כי כמות החולים והמתים בשחפת בין היהודים נמוכה יותר בהשוואה לקבוצות אחרות. אבל הוא מציין כי היהודים מתלוננים יותר – "יידן באַקלאַגן זיך מער".

המחבר מרחיב מאוד ושולל את ההנחה כי הגזע היהודי 'מוגן' בפני שחפת, וזאת נוכח העובדה כי במדינות מזרח אירופה (העניות) שיעור התחלואה בקרב היהודים גבוה מן הממוצע. הנחה אחרת, בדבר התמותה הנמוכה יותר בקרב היהודים, נגזרת מן ההלכה היהודית וסייגיה בענייני היגיינה ואוכל ובנוסף לכך גם הצריכה הקטנה יותר של אלכוהול, אבל הנחות אלו מצריכות לדעתו של המחבר בדיקה מעמיקה. אחרי הבאת היפותזות נוספות בדבר התמותה הנמוכה יותר בקרב יהודים הוא מסכם את המאמר בתיאור תהליך בו הגוף מחסן את עצמו בגיל צעיר (במידה והאיש לא מת משחפת בצעירותו), כי הצעירים היהודים נמנעים מחיי מין פרועים ומשתיית אלכוהול.

מריבוי ההיפותזות והנתונים מתקופות שונות וממחוזות מגורים שונים של היהודים (הוא מביא גם נתונים מארץ ישראל), מסכם המחבר: אנחנו מעריכים כי המערכת החיסונית נחלשת ומאבדת את כוחה כאשר האנשים נמצאים במצבים קשים, כמו רעב וזוהמה (כאלה שחוינו בזמן מלחמת העולם הראשונה). בשנים אלו התמותה משחפת בקרב היהודים הייתה גבוהה בהרבה לעומת השנים של לפני המלחמה¹⁸², [...] ולא רק התמותה הייתה גדולה יותר, גם התחלואה התרחבה, וכאן עיקר הסכנה – שחפת היא מחלה מידבקת [...]; בנוסף לכך הורע המצב הכלכלי ומצב המגורים של היהודים, תנאי ההיגיינה היו קשים והתזונה לא מספקת.

הוא מסיים בקריאה למדינות ולארגונים להיאבק ולסייע: "ס'ליגט דעריבער אַ חוב אויף די מלוכות [...] צו פירן אַ קאַמף מיט דער פאַרשפרייטונג פון טובעראקולאָזע און דער עיקר צווישן די קינדער".

'מנהגים יהודיים' כגורמי מחלת השחפת

'מנהגים יהודיים' כדוגמת יריקות בתפילת "עלינו לשבח"¹⁸³, נישוק ספר התורה, נישוק מזוזות, ועוד מנהגים והרגלים רבים שעלולים לגרום הפצת חיידקים והעצמת התפשטותן של מחלות מידבקות,

¹⁸² נתונים רבים אודות שיעורי התמותה של היהודים, משחפת, במקומות שונים לפני ובעת המלחמה', אוגוסט 1926, גיליון

15-16, עמ' 246.

¹⁸³ לעיל, סעיף "אנקדוטות".

בעיקר שחפת, היו מקובלים בבתי כנסיות במזרח אירופה, בהן המודעות לשמירה על כללי היגיינה בסיסיים לא הייתה קיימת ולפיכך הן היוו סכנה של ממש לכלל הציבור.

מאמרים רבים עסקו בסוגיה זו,¹⁸⁴ אולם מאמר אחד שנקרא "שעדלעכע מנהגים"¹⁸⁵ בתוספת הערות המערכת, כיסה את כל המנהגים שיש בהן סכנה בריאותית לציבור היהודי הרחב. המחבר, א. סאסנאוויק, שבקיאותו במקורות הייתה רבה, פותח בתיאור מצב ההיגיינה בבתי הכנסת ובבתי המדרש, בעיקר בעיירות בהם רב העוני, באמצעות המדרש התלמודי "קידרא דבי שותפי לא חמימא ולא קרירא"¹⁸⁶ שמשמעותו, כאשר דבר מסוים מוטל על כמה אנשים, הרי שכל אחד מטיל את האחריות על משנהו ואף אחד לא עושה דבר; כך בבית המדרש, "און קיינעם אַרט ניט, וואָס דאָרטן טוט זיך אין הינזיכט פון היגיגענע [...] אומזויבערקייט און געשטיקטע לופט הערשט איבעראַל, אַ מאָל אין וואָך קערט מען אפשר יע אויס די קלויז און אַ מאָל דאָס אויך ניט".... המחבר מוסיף ואומר כי בתי המדרש מהווים מקום קינון של מחלות מידבקות למיניהן.¹⁸⁷

המחבר מודע לאתגר העצום הניצב בפני הרופאים ו'שומרי הבריאות' כאשר הם צריכים להתמודד עם מנהגים הנפוצים שהשתרשו בציבור; לשם כך הוא מגייס גם את המקורות ופותח במילתא דבדיחותא המיוחסת לרבינו תם: אַז "מנהג" פאַרקערט איז "גהנם", דהיינו, היפוך אותיות 'מנהג' יוצר 'גהנם' – או כפי שהוא מזהיר בפני הסכנות הנובעות מן ה"מנהגים" של נישוק ספר התורה והיריקות בתפילת "עלינו לשבח", אלו פעולות המעבירות חיידקים באמצעות הרוק והפיח מאנשים שכבר נגועים במחלות מידבקות, ובעיקר שחפת.

המחבר מנסה להוכיח כי "מנהגים" אלו בטעות יסודם ואין בהם דבר משום "חוק ולא יעבור". הוא מתאר את הסיטואציה של היריקות שנעשית ברגע אחד, עת הקהל מגיע למילים 'ואנחנו כורעים

¹⁸⁴ מאמרים לדוגמא שעסקו ב'מנהגים יהודים' שיש בהן סכנה לבריאות הציבור:

– ד"ר ג. גוטמאן, "ניט שפייען אויפן פאדלאגע", 1925, גיליון 5 עמ' 159, גיליון 6 177.

– ה. אבראמאוויטש, "וועגן שפייען ביי עלינו", 1926, גיליון 22, עמ' 159.

– פראפ. סולימא-סאמאילה, "נידער מיטן שפייען", 1926, גיליון 22, עמ' 355.

– "לאמיר זיך אפגעוויינען פון געבן די האנט!", 1930, גיליון 6, עמ' 51.

– צמח שאבאד, "ניט קושן די האנט", 1931, גיליון 12, עמ' 95.

– "די שעדלעכקייט פון שפייען", 1931, גיליון 14, עמ' 111.

¹⁸⁵ א. סאסנאוויק, "שעדלעכע מנהגים", 1924, גיליון 6, עמ' 135.

¹⁸⁶ מסכת בבא בתרא כ"ד עמ' ב.

¹⁸⁷ "בתי-מדרשים און קלויזן זיינען די אמתע נעסטן פון כלערליי קלעפיקע קראַנקייטן".

ומשתחוים' שבתפילת 'עלינו לשבח': "און ווי ס'קומט צו די ווערטער אַזוי ווערט אין בית-מדרש אַ מבול פון שפייעכץ...." ועוד פרטי פרטים לא נעימים של מטח היריקות. וכדי לשכנע כי ב"מנהגים" אלו אין כל בסיס הלכתי, הוא כותב כי גם ב'קיצור שולחן ערוך' וגם בספר 'חיי אדם' לא נכתב דבר בהקשר ל"מנהג" זה, וגם ב'אורח חיים' סימן קל"ב מוזכר שנהוג לעשות הפסקה קצרה כאשר מגיעים ל"ואנחנו כורעים", אבל לא נאמר כי צריך לירוק.

באופן דומה מתאר המחבר מה מתרחש בעת הוצאת ספר תורה, כאשר כל הקהל מבקש לנשק את ספר התורה; "ביים אויסנעמען פון אָרֶן-קודש די תורה, גיט איר יעדערער אַ קוש. אַ יינגערער אַ לייכטן, אַן עלטערער אַ שטאַרקן - אַזאַ געשמאַקן, ביז ער לאָזט איבער אויף דער מענטעלע זיינע שפייעכץ". כתוצאה מכך נפוצות מחלות, ולכל ה"מנהגים" הללו אין שום זכר במקורות, (שהוזכרו לעיל). סאסנאוויק מביא עוד טיעונים רבים בדבר הצורך הדחוף לעקור "מנהגים" מסוכנים מן החיים הציבוריים היהודיים; גם לכך הוא רותם מקורות הלכתיים נוספים ¹⁸⁸ והוא מסכם: "אַז אַ מנהג קען מען משנה זיין לויט דער צייט און לויט דעם אָרט..."

ד"ר צמח שאבאד משלים את המאמר ומביא "מנהגים" ותובנות נוספות בדבר הסכנות לבריאות האדם הנובעות מ"מנהגים, געווינהייטן, אַיינריידענישן און מאַדעס". הוא מסביר כי בפה יש חיידקים רבים שיכולים לעבור בקלות מאיש אחד למשנהו, חיידקים מיקרוסקופיים שיכולים לעבור במגע נשיקה, כמו נשיקה לספר תורה, או נשיקת המזוזה, או נישוק הציציות או התפילין שנוגעים ברצפת בית המדרש שהיא מזוהמת מאד או ספר קדוש שנופל על הרצפה המזוהמת ועוד.

מן הראוי לציין כי יש גם מנהגים והלכות, כמו השחיטה היהודית הפוסלת שחיטת בהמות הנגועות בשחפת¹⁸⁹, המקנים הגנה בהתמודדות עם מחלה זו.

המלחמה בשחפת בעולם היהודי נעשתה בכל דרך שהיא, בכרזה דלהלן ¹⁹⁰ שהודפסה ע"י "אַזע" – ברלין ב-1923, מתוארים דרכי המניעה והשמירה כנגד השחפת, אם זאת הכותרת זועקת ואומרת באותיות גדולות "ראטעווען דעם קראנקן איז א גרויסע מצוה, איינהיטן פון קרענק איז א גרעסערע מצוה" ועוד איורים המדגימים איך צריך להישמר מפני המגיפה.

¹⁸⁸ דוגמא למקורות הלכתיים עליהם הוא מתבסס: 'אורח חיים' סימן תר"צ, 'באר היטב', מן התלמוד "וחי בהם ולא שימות בהם", ומן ה"יורה דעה" סימן קי"ו 'יזהר מכל דברים המביאים לידי סכנה, [...] ואסור לסמוך על הנס.

¹⁸⁹ להלן, פרק שלישי, שחיטה.

¹⁹⁰ <http://yivoencyclopedia.org/search.aspx?query=tuberculosis>

תמונה 9 : כרזה של ארגון "אָזע" איך להישמר מפני השחפת

צ.ש. "מאזן" את ביקורתו כלפי "מנהגי היהודים" בהביאו דוגמאות רבות מן העולם הלא יהודי, שגם בו יש סכנה גדולה להפצת מחלות מידבקות באמצעות נשיקות כשמנשקים פסלים, תמונות של קדושים, כמרים ואת הרצפה המלוכלכת, ועוד מנהגים רבים שמפיצים את מחלת השחפת.

כדי להעצים את המחשת הסכנה מסיים צ.ש. את הערותיו למאמר זה באמצעות תיאור מקרה של חולה שלקה בשחפת קשה, והוא מאושפז בקליניקה של 'משמרת חולים' בוויילנה. האיש משמש כשמש בעיירה קטנה, ובכל ימי מחלתו לא הלך לרופא. את הסכנה שנושא השמש מתאר צ.ש. במילים הבאות: "מען קען זיך פאָרשטעלן, וויפל מיליאָרדן סוכאָטע-באַצילן האָט ער באַוויזן צו פאָרשפרייטן אין קלויז מיט זיינע שפייעכץ און לייכן".

צ.ש. מביא דוגמאות רבות מחולים שהוא הכיר באופן אישי או ששמע אודותיהם, כדי להעצים, לשכנע וללמד את קהל קוראיו בדבר הסכנה האמיתית הרובצת לפתחם של המוני היהודים באשר הם.

'צאו אל הטבע ותיחשפו לשמש'

כחלק מן ההמלצות והפתרונות הרפואיים שנתן צ.ש. מעל דפיו של פאלקסגעזונט למגוון רחב של מחלות, השתלבו גם אידיאלים שהותוו בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה הכ' ע"י התנועות הציוניות

וגם ע"י תנועת ה"בונד" בדבר הצורך לפתח "יהודי חדש" הכולל, בין היתר, דימוי גופני "חיובי" של יהודי, דימוי המהווה אנטייתזה ליהודי הגלותי, על מכלול הערכים ה"שליליים" הגלומים בו.¹⁹¹

בחרתי להתרכז בכמה מאמרים המשקפים את המאמץ הנרחב והמקיף של פאלקסגעזונט לחנך את הקהל היהודי למנהגים והרגלים חדשים - כמו להיחשף לשמש, לשהות וליהנות בחיק הטבע ולהפכן לחלק משגרת החיים של המשפחה היהודית, וגם איך להישמר מפני מחלת השחפת ולדעת איך להתמודד עם המחלה אם חס וחלילה היא כבר הגיעה אל תוך הבית.

תמונה 10: כרזה של "אזע" המדרבנת ליציאה אל הטבע¹⁹²

במאמר שכותרתו "שעפט ריינע, פרישע לופט, זאפט אַיין די שטראַלן פון דער זון",¹⁹³ כותב צ.ש. אודות החשיבות לשהות בטבע הפתוח והצלול כחלק מן המאבק בשחפת; "די לופט, [...] איז איינער פון די וויכטיקסטע קוואַלן פון לעבן און פון געזונט..."; בהמשך מסביר צ.ש. בשפה ברורה ונהירה את פעולת מחזור החמצן בגוף האדם, והוא קורה לקוראיו לשמור על בריאותם: 'צאו מביתכם בכל הזדמנות שתהיה לכם, צאו לאוויר הנקי, צאו ליערות, צאו לטבע ותשאפו מלוא ריאותיכם בריאות'.

¹⁹¹ חיים קאופמן ויאיר גלילי, ספורט, אידיאולוגיה ציונית ומדינת ישראל, <http://web.macam.ac.il/~galiliy/haimyair.pdf>

¹⁹² Air, Sun, Water. Yiddish poster. Artwork and/or printed by Julian Liebermann, Berlin, 1926.

¹⁹³ 1932, גיליון 9, עמ' 65.

צ.ש. פונה להורים שידרבו גם את ילדיהם לצאת לשאוף אוויר נקי בכל הזדמנות, "לאזט זיי ארויס אונטער דעם אפענעם הימל, פדי די לעבעדיקע כוחות פון דער לופט זאלן אריינשטראמען אין זיי, [...] קיין שום רפואה קען ניט אזוי פיל נוצן ברענגען אייערע קינדער ווי די לופט".

צ.ש. מנסה להנחיל עוד כמה הרגלים סביבתיים חשובים; "תישנו עם חלונות פתוחים, [...] תחשפו עצמכם ותיהנו מן השמש"; החשוב מכל: תקנו הרגלים אלו גם לילדיכם, (באותיות גדולות ומודגשות...), "דערהויפט נייטיקן זיך אין דעם די קינדער אייערע ! ארויס מיט זיי אויף אפענע פלעצער און גערטנער, אויף בערג און בערגעלעך".

במאמר "די באלעבאסטע און דער קאמף מיט טובערקולאזע" ¹⁹⁴ שנכתב ע"י ד"ר ש. לאנדסבערג, הוא מפרט את מכלול תפקידיה של עקרת הבית בניהול הפיננסי, בחינוך ובגידול הילדים, בניקיון הבית, והוא מדגיש את חשיבותה של ההקפדה על היגיינה. הוא מדגים את ההתנהלות הרצויה בתוך הבית באמצעות הציורים הבאים: 1. "אל תירקו על הרצפה", 2. "האבק מזיק" – טאטאו את הבית ושימרו על חלון פתוח.

תמונה 11: 'אל תירקו על הרצפה'

¹⁹⁴ 1928, גיליון 24, עמ' 433-436.

צ.ע.מ. 2. דער שמויב איז שפולעך. וויש דעם דיל מיט א טייכער
שפוטע, העלט און די טענצער.

תמונה 12 : הוראות לשמירה על ניקיון הבית ואורורו

בנוסף, מביא המחבר הנחיות איך עקרת הבית צריכה לנהוג בבתיים בהם יש כבר איש או אישה שלקו בשחפת ואיך להישמר מהידבקות מן החולים בבית.

לקריאה 'אל הטבע ואל השמש' היה גם פן מעשי, בדמותן של פעילויות הקיץ לילדים שאורגנו ע"י

'טאז' ונקראו 'זומער קאלאניעס'¹⁹⁵.

תמונה 13 : בדרך לקייטנה שאורגנה ע"י 'אזע'¹⁹⁶

¹⁹⁵ צ.ש. , "וועגן זומער קאלאניעס", אפריל 1927, גיליון 7, עמ' 108.

¹⁹⁶ (YIVO) 1938. Sponsored by OZE Daugavpils.

במאמר המבוסס על הרצאה שנשא ד"ר צמח שאבאד בפני תלמידי בית ספר למוזיקה בוויילנה¹⁹⁷

קשר צ.ש. בין חשיבותן של מחנות הקיץ לבין השמירה מפני הידבקות במחלת השחפת:

"... צו דעם צוועק זיינען די זומער-קאָלאָניעס, וואָס מיר אָרדענען איין אַלע זומער דאָ - אויף

דער פרייער לופט און ביי גוטער דערנערונג - אונטער דער השגחה פון מעדיצינישן און פעדאָגאָגישן

פערסאָנאל פארריכטן די קינדער זייער שוואַכן געזונט, [...] קריגן נייע בלוט און פרישע פוחות אויף צו

אַרבעטן און אויסוואַקסן געזונטע מענטשן."

במאמרים נוספים¹⁹⁸ מתוארים היקפי הפעילויות במחנות הקיץ, כמה ילדים בכל מחנה, מה הן

העלויות לכל ילד ותיאור נרחב של הקשיים והאתגרים הכלכליים בפניהם ניצב "טאז" כדי לקיים את כל

פעילויותיו בעולם היהודי.

¹⁹⁷ צ.ש., "וואס טוט 'טאז'?", 1927, גיליון 11-12, עמ' 202 עד 205.

¹⁹⁸ לדוגמא: ד"ר ל. וו-אן, "די זומער אקציע פון טאז אין 1927", 1928, גיליון 10, עמ' 183-188.

פרק שלישי: היבטים באורח החיים היהודי והשתקפותם בכתבי העת לרפואה בידיש

פרק זה עוסק בכמה סוגיות מרכזיות באורח החיים היהודי, כמו: שחיטה, בשר בחלב, מקווה וגם בצמחונות. בעוד שהסוגיות הראשונות שייכות לעולם היהודי הדתי, הרי הצמחונות חלחלה אל אורח החיים של היהודים בעיקר בערים הגדולות, כחלק מן ההתפתחות והשפעת המודרנה על העולם היהודי.

נושא השחיטה זכה לסיקור נרחב בעיקר בגלל הקשיים שהשיתו השלטונות על היהודים ברחבי אירופה בעת ההיא, שגזרו גזירות המונעות את האפשרות לקיים ולהקפיד על שחיטה כשרה. נושא בשר וחלב סוקר בעיקר תוך ניסיון לנמק באופן מדעי מנין נובעת ההלכה וההקפדה המחמירה של "חלב אחרי בשר" והקפדה מתונה יותר של "בשר אחרי חלב". אודות המקווה נכתב מעט מאד בעיקר בהיבט ההיגייני, ואילו נושא הצמחונות נסקר בהרחבה רבה בשני כתבי העת.

שחיטה

המאבק על השחיטה הוא מאבק הנמשך מאז אמצע המאה הי"ט נגד הניסיון או הכוונה למנוע

את השחיטה הכשרה. הטענות נגד השחיטה הן בעיקר כדלהלן:

- ההכנות לשחיטה, ובמיוחד השכבת בעל החיים לפני השחיטה, הן אכזריות.
- עצם השחיטה, שהיא חיתוך בבשר החי, גורמת כאב.
- בעל החיים נשאר בהכרה לאחר השחיטה לכמה דקות, וממילא סובל סבל רב.

מאמר בשם "וועגן שחיטה"¹⁹⁹ נפתח עם הערה בחתימת המערכת²⁰⁰: "בשנה שעברה התקיים בדרזדן כינוס ותערוכה בינלאומית בנושא 'היגיינה', שבמסגרתה הוקצה גם מקום ל'היגיינה יהודית'. במסגרת הכינוס הוצג ספר נכבד, 'די היגיענע ביי יידן', בעריכתו של ד"ר מאקס גרינוואלד.²⁰¹ הספר מכיל מאמרים שנכתבו ע"י אנשים ידועים אודות היתרונות הרפואיים וההיגייניים הנגזרים מן המצוות וממנהגי היהדות. הקורא היהודי וודאי ימצא עניין לקרוא חלק מן המאמרים המתארים את הנחיצות

¹⁹⁹ ב. באנעט, הויז-דאקטאר, 1912, גיליון 16, עמודים 12-14.

²⁰⁰ קרי: צ.ש.

²⁰¹ ד"ר מקס גרינוולד (1871-1953), הרב הראשון של קהילת דמטור בהמבורג, היסטוריון וחוקר פולקלור, מייסד האגודה

לפולקלור יהודי.

והחכמה בדרישות ההלכה היהודית. הקורא בוודאי גם ישתכנע כי שמירת כללי ההיגיינה היהודיים הייתה משמעות גדולה בחיים היהודיים".

המערכת ראתה צורך ל"התערב" בתחילת המאמר ולשלב 'הוכחה' שהוצגה בכנס בינלאומי, בדבר יתרונותיהם הרפואיים וההיגייניים הנגזרים מן המצוות ומן המנהגים של הדת היהודית, כדי לסייע במאמץ היהודים להדוף את הניסיונות לבטל את השחיטה היהודית.

המחבר (ב. באנעט) פתח בציון העובדה כי נושא השחיטה היהודית כבר נדון במקומות רבים. הוא מציין כי בשוויץ נאסרה לגמרי השחיטה היהודית. לא עזרו פניות של אינטלקטואלים ואנשי צבור שניסו למנוע את הגזירה בטיעונים והסברים מלומדים שניסו לעקור את ה"מחשבות השגויות" אודות השחיטה היהודית, אבל דבר לא עזר, והגזירה נשארה בעינה.

המחבר המשיך בניתוח השאלה "עד כמה בשר עופות ובהמות הוא טוב מנקודת מבט של ההיגיינה". הוא מציין כי לשאלה זו ניתן להתייחס רק מן הניסיון המצטבר ולא מלימודים תיאורטיים; למרות זאת הוא מביא כמה נימוקים אודות יתרונה של השחיטה שממיתה את הבהמה מבלי לפגוע בחלקים הפנימיים, והיא עדיפה על מכת המוות המונחת על ראשה של הבהמה. הוא גם מדגיש כי בהמה שנשחטת נשמרת טוב יותר מזו שהומתה בדרך אחרת. הוא מצטט גם פולמוס (שלא ניתן להכריעו) בדבר איזה בשר טעים יותר. הוא ממשיך לדבר בשבחי ההמתה המהירה שמונעת את ייסורי הבהמה והעוף ולא מאפשרת לאברים הפנימיים "להתנפח".

כעבור 10 שנים, תחת אותה כותרת "וועגן שחיטה"²⁰², כותב ש. לאקערמאן²⁰³ אודות הצעה שהוגשה לסיים הפולני למנוע את השחיטה היהודית, אירוע שקומם את החברה היהודית בפולין. גם הוא פותח ומפרט את ייעודה העיקרי של השחיטה היהודית - "שנעשית במהירות מרבית ובמינימום ייסורים", הוא מסביר במפורט איך זה מושג באמצעות סכין השחיטה, מיקום וטכניקת החיתוך והקזת הדם גורמות למוות מיידי של הבריה. הוא נסמך גם על "מדרש רבה" ועל "מורה נבוכים" של הרמב"ם שכתב כי הדינים ניתנו כדי לעדן את מידותיו של האדם ולהמעט בצערם של בעלי חיים. הוא מדגיש כי המאבקים כנגד השחיטה היהודית בכל הארצות לא נעשו בשל "צער בעלי חיים" אלא בגלל השנאה ליהודים.

ברוסיה עוררה אגודת "צער בעלי חיים" את נושא השחיטה היהודית ב-1876. הוא מתאר את המאבקים שנמשכו שנים במעורבותן של העיתונות האנטישמית, אך לבסוף אגודת "צער בעלי חיים" שנתמכה ע"י מדענים, תמכה בשחיטה היהודית. הוא מסיים; האנטישמים הפולנים מודעים לדעתם של

²⁰² 1923, גיליון 7-8, עמ' 25.

²⁰³ ש. לאקערמאן נזכר לעיל כנמנה על דור המייסדים של פאלקסגעזונט.

המלומדים, הם מתנגדים לשחיטה לא בשל "צער בעלי חיים", אלא מתוך רצון להרע עם היהודים. "מיר האַפן אָבער, אַז דאָס וועט זיך זיי ניט אַיינגעבן".

בשר בחלב

בין המאמרים שנכתבו אודות "אורח חיים יהודי" מצאתי גם שני מאמרים העוסקים בסוגיית "בשר וחלב". בשני המאמרים מובאים הסברים המנמקים את פערי הזמן באכילת בשר וחלב, דהיינו ניסיונות לנמק ב'אופן מדעי' מנין נובעת ההלכה וההקפדה המחמירה של "חלב אחרי בשר" והקפדה מתונה יותר של "בשר אחרי חלב". מצאתי לנכון לשלב מאמרים אלו שפורסמו בשני כתבי העת, כהוכחה לדיון השואף לתת ביסוס 'מדעי' להלכות הכשרות.

שני מאמרים העוסקים בסוגיית "בשר וחלב", מפרי עטו של ד"ר א.מ. וירשובסקי²⁰⁴. המאמר הראשון²⁰⁵ פורסם בהויז-דאקטאר והמאמר השני²⁰⁶ פורסם כעבור 12 שנים בפאלקסגעזונט. תוכן המאמרים דומה; שני המאמרים מציינים ומפרטים את התעניינותו ופעלו הרב של המחבר במשך שנים רבות, בניסיון לתת הסבר "מדעי" / רפואי ל"צו ההלכתי של אסור אכילת מאכלי חלב אחרי אכילת בשר"²⁰⁷ ומדוע נהוג לא לאכול מאכלי חלב ובשר על אותו שולחן.

ד"ר וירשובסקי כותב כי התלמוד עשה הבחנה בין מאכלי בשר למאכלי חלב; אחרי שטיפת הפה ניתן לאכול בשר אחרי אכילת מאכלי חלב. אבל, אחרי אכילת בשר אסור לאכול מאכלי חלב, טרם שתעבור שעה אחת²⁰⁸, וקיים גם דין האומר שאסור לאכול סביב שולחן אחד מאכלי בשר ומאכלי חלב, למרות שאין מדובר באותו איש. הוא מסביר כי "מיצי הקיבה נוצרים בבלוטת הקיבה, מכל המאכלים המתעכלים בקיבה, [...] 'תחושתה' של בלוטת הכבד גורמת לה ליצור מיצי קיבה שונים בכמות ושונים באיכות, כפונקציה של סוג האוכל שהתעכלו בתוכה". כאשר הקיבה 'תקבל' בשר יופרשו מיצי קיבה שונים מאשר יגיע לחם לקיבה או חמאה, מכאן מוכיחים כי לסדר הגעת סוגי מזון שונים לקיבה יש משמעות על הרכב מיצי הקיבה. מן התיאור הנ"ל הוא ממשיד בהסבר אודות ההשפעה השלילית על

²⁰⁴ רופא בבית החולים היהודי בוויילנה; ראו עליו לעיל "אודות השימוש במקורות היהודיים".

²⁰⁵ "בשר בחלב פון מעדיצינשען שטאנדפונקט", הויז-דאקטאר, 1912, גיליון 2.

²⁰⁶ "וועגן פליישיקס און מילכיקס (בשר בחלב)", 1924, גיליון 10, עמ' 273.

²⁰⁷ "גזרה" זו מקובלת בין פרשנים רבים כ"גזירת הכתוב".

²⁰⁸ ד"ר וירשובסקי נוקט "שעה אחת" למרות שמנהגים רבים נוקטים הפרש שעות, בין בשר לבין חלב, הנע בין שלוש שעות

לבין שש שעות.

מערכת העיכול, כשאוכלים מאכלי חלב ללא שיהוי²⁰⁹ אחרי בשר. הוא ממשיך בהסבר למה לא קורה כלום כאשר מאכלי חלב יבואו קודם מאכלי בשר. עוד הוא מסביר אודות ההשפעה והמעורבות של חושים נוספים בתהליך האכילה והעיכול; ראייה, ריח וטעם והשפעתם על האדם הרעב שיושב לאכול בשר ומולו אדם האוכל מאכלי חלב, וההשפעה ההדדית על מיצי הקיבה, ומכאן למה צריך להימנע מלאכול בשר וחלב סביב אותו שולחן.

מקווה

למרות שנושא המקווה וטהרת המשפחה היה נושא מרכזי בחיי הנשים והגברים שומרי תורה ומצוות, הרי הוויית המקווה הייתה כנראה רחוקה מעולמם של הכותבים (וכנראה, גם של רוב הקוראים) ולראיה ההתייחסות המינורית לה זכה נושא זה בשני כתבי העת. מצאתי התייחסות יחידה לנושא המקווה - בפנייה אל מערכת הפאלקסגעזונט פונה קורא בשם ב. ליי²¹⁰ בשאלה; מדוע לא נכתב בפאלקסגעזונט דבר אודות מקוואות, במיוחד בכתב עת שעוסק רבות בנושא היגינה. הקורא מדגיש כי המקווה, שנוצר בעיקר לניקיון גופה של האישה, לא ראוי לתפקיד זה בעיקר נוכח העובדה כי המקווה במקומותינו הוא מקום מזוהם שעלול לגרום להפצת מחלות מידבקות. בהמשך הוא כתב: "קחו עיירה קטנה, את המים מחליפים שם לעתים רחוקות, הלכלוך והריח נוראיים ובתנאים אלו טובלות הנשים אחת אחרי רעותה, בטענה שהן צריכות לעשות זאת לבריאותן. ולמעשה, לעתים קרובות הן חוזרות מן המקווה עם 'מתנה' בדמות כינים. ועוד הוא מוסיף ואומר, כי הן גם מתקררות במזג האוויר הזה...."

הקורא מסיים: "מן הראוי כי מערכת הפאלקסגעזונט לא תפחד ותכתוב ותסביר באופן ברור לקהל הרחב, מה המצב במקוואות ומה צריך להיעשות לשיפור המצב". נראה לי כי הקורא חי בעבר בעיירה קטנה ועבר אל העיר הגדולה, ממנה הוא כותב, נראה כי הוא התרחק וגם מסתייג משימוש במקווה. מתגובת המערכת ניתן לראות ולהתרשם כי היא נכתבה בגישה אוהדת, למרות שצמח שאבאד היה מרוחק מאד מן הדת: "בפאלקסגעזונט נדונות שאלות וסוגיות מנקודת מבט של 'הרחבת הידע'. [...]. אנחנו מתכוונים לעסוק בנושא זה בעתיד. אבל אנחנו רוצים לציין כי נושא דיני 'טומאה וטהרה' חשוב מאד גם מנקודת מבט של היגינה. העובדה כי הלכות אלו לא ממומשות כראוי היא אשמת העוסקים בדבר. צריך להקפיד על ניקיון המקווה ולהחליף את המים אחרי כל טבילה של האישה. מקווה היא בשום פנים לא 'משהו' מזיק אלא אכן משהו שימושי", או כפי שנכתב במקור: "אזא מקווה איז בשום אופן ניט שעדלעך, נאָר טאַקע ניצלעך".

²⁰⁹ כאן הוא מביא "עדות" אודות פער נדרש של שש שעות "גייט אַריבער פון מאַגן אין די קישקעס ערשט אין 6 שעה אַרום".

²¹⁰ "וועגן מקוואות", 1924, גיליון 12 עמ' 339.

צמחונות

מסקירה ומיון כל הנושאים (רפואה, היגיינה, אורחות חיים וכו') שנכתבו בשני כתבי העת, מסתבר כי סוגיות העוסקות ב"אוכל, השמנה והרגלי אכילה" היו הנפוצות ביותר מבין כל הנושאים. באופן מפתיע מצאתי כתיבה והתעניינות רבה באוכל צמחוני. מפתיע, בגין העובדה כי כשאנו חושבים על אוכל יהודי מזרח אירופי המסורתי הרי הוא עתיר בצק ושומן, פחמימות ובשר, קרעפלעך וקניידלך, כבד קצוץ ורגל קרושה, געפילטע פיש וסופגניות, לאטקעס ובלניצעס, אבל בוודאי לא ירקות טריים ופירות. אבל צמחונות הייתה בעת ההיא, והיה גם ספר בישול צמחוני ביידיש, **בצבע**, שנכתב ע"י פאני לעווענדע וראה אור בוויילנה ב-1938 בשם: "וועגעטאריש=דיעטישער קאָכבוך", 400 שפּאַזן געמאכט אויסשליסלעך פון גרינסן".

תמונה 14: ספר בישול צמחוני ביידיש, בצבע

בפתיח של ספר הבישול פונה המחברת פאני לאווענדע אל קהל הקוראות במאמר שכותרתו²¹¹: "צו די באַלעבאַסטעס - אַ פּאָר ווערטער און אייניקע פּראָקטישע אָנווייזונגען". היא כותבת כי גדולי הרופאים נוכחו כבר מזמן לדעת כי אוכל המורכב מפירות וירקות בריא ומתאים יותר לגוף האדם מאשר אוכל בשרי. היא מציינת כי קביעתה זו נסמכת גם על מאמר שפורסם ב**פאלקסגעזונט**,²¹² "פאר וואס זיינען אזוי וויכטיק פארן ארגאניזם פרוכטן און גרינסן", אותו כתב ד"ר ב. דעמבסקי.

המחברת כתבה אודות אנשים שאסור להם לאכול בשר מסיבות בריאותיות, או כאלה שממעיטים בבשר (פחות מ- 3 פעמים בשבוע) כדי לשמור על הגוף ולהימנע ממחלות מעיים שונות. עוד היא מציינת את האנשים הנמנעים לאכול בשר משיקולים הומניים - "צער בעלי חיים פרינציפ".

הסופרת אינה מסתפקת בדעת הרפואה ובדעת ההומניסטים, היא מצרפת גם את דעת הנשים: "אונדז אָבער קומט אויס אָפט צו הערן, ווי באַלעבאַסטעס ריידין צווישן זיך, אַז אַן פלייש איז ניטאָ וואָס צו קאָכן". ועוד היא מוסיפה, אנחנו היהודים חושבים כי הימנעות מאכילת בשר היא סימן וסמל לאבל, והיא מציינת מאיפה חלחלה דעה זו - מן המנהג לא לאכול בשר בין ראש חודש אב לתשעה באב; "די ניין טעג, למשל - אַלס זכר לחורבן".

פאני לאווענדע צרפה עוד שני מאמרים רפואיים בשבחה של הצמחונות. המאמר הראשון שכותרתו "וועגעטאַריזם אַלס אידעישע באַוועגונג" נכתב ע"י בן ציון קיט²¹³, עיתונאי ומתרגם, יליד וילנה. הוא פותח בסקירה היסטורית קצרה אודות התפתחות הצמחונות שהחלה בצרפת והתפשטה לגרמניה, שווייץ, איטליה, ספרד, פולין וצפון אמריקה. הארגון הראשון שעסק בצמחונות נוסד באנגליה בשנת 1847.

מאמר נוסף ששילבה פאני לאווענדע בספר הבישול שלה נכתב ע"י ד"ר ב. דעמבסקי²¹⁴ - "פאר וואס זיינען אזוי וויכטיק פארן ארגאניזם פרוכטן און גרינסן". המאמר נפתח באמירה הבאה: "במשך זמן רב, נפוצה הייתה הדעה, כי אוכל 'ממשי' וחיוני לאדם הם חלבונים ושומנים שנלקחו מבהמות, ואילו פירות וירקות משמשים רק כקינוח טעים אבל לא חיוניים לאדם, ולדעת מעטים - גם מזיק. אבל הידע החדש והמודרני הוכיח כי דעה זו לא נכונה". בהמשך הוא מפרט מהו ההרכב של ירקות ופירות, מתעכב בעיקר על כמות המים האצורה בפירות וירקות ומרחיב אודות חיוניות המים המצויים בפירות וירקות.

²¹¹ שם, פאני לאווענדע, עמ' 3

²¹² 1936, גיליון 6, עמ' 5.

²¹³ לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, אכטער באנד צ-ת, עמ' 183.

²¹⁴ ד"ר דעמבסקי פרסם מאמר נוסף בנושא צמחונות "גרינסן און זייער באדייטונג פארן געזונט", 1936, גיליון 8, עמ' 8.

כתיבה אודות צמחונות הייתה גם לפני הופעת סיפרה של פאני לאווענדע. בהויז-דאקטאר מצאתי 3 מאמרים העוסקים בצמחונות. המאמר הראשון²¹⁵ עוסק ביכולת הריפוי שיש בענבים, ד"ר בירנבוים הדגיש כי ריפוי באמצעות ענבים לא מתאים לכולם וצריך להתייעץ עם רופא טרם הטיפול. כאמור עיקר ההתייחסות לצמחונות הייתה בהיבטים של בריאות²¹⁶, מאמר נוסף בנושא סגולות הריפוי של פירות, "פרוכט אלס הייל און נארונגס מיטעל".²¹⁷ הופיע גם הוא בהויז-דאקטאר.

²¹⁵ ד"ר א. בירנבוים, "די קוראציע מיט וויינטרויבען", הויז-דאקטאר, 1912, גיליון 20, עמ' 1.

²¹⁶ ד"ר ערנסט ווינקלער "די באדייטונג פון וועגעטאריזם פארן געזונט", הויז-דאקטאר, 1912, גיליונות: 39, 40.

²¹⁷ הויז-דאקטאר, 1913, גיליון 1.

פרק רביעי: 'מחלות יהודים'

הפרק הרביעי מוקדש לשני נושאים נוספים המרחיבים את סוגית ה"היבט היהודי" בעבודת

מחקר זו.

- האם קיימות 'מחלות של יהודים'?
- האם יש מאפיינים ייחודיים ל'גוף היהודי'?

התודעה כי קיימות מחלות שהן ייחודיות ליהודים הייתה נפוצה בין היהודים במזרח אירופה, לדוגמה: במאמר המערכת של הגיליון הראשון של ההויז-דאקטאר²¹⁸ נכתב: "די מעדִצֶן ווייס זאָגאַר אָנצורופן פיל פארשידענע קראַנקייטן, וועלכע זענען ספעציעל יידישע".

ד"ר צמח שאבאד התייחס לנושא "מחלות יהודים" באופן מורכב יותר; הוא דיבר על הנטייה של היהודים לחלות יותר בגין הסיבות הבאות²¹⁹: "היהודים, גם טרם המלחמה הגדולה, היו חלשים ובעלי חוליים רבים מיתר אומות העולם. אלף שנות חיים בתנאים סוציו אקונומיים ובתנאים פוליטיים עלובים גרמו לכך כי גם האורגניזמים של היהודים חלשים בהיבט הפיזי, לפיכך הם פגיעים יותר למחלות. תנאי מחיה אלו של מיליוני יהודים שחיו בתנאים היגייניים ירודים, ומעל הכול חוסר התודעה בדבר החשיבות להקפיד על תנאים היגייניים, פגעה בבריאותם".

כעבור שבע שנים, הופיע מאמר שכותרתו "קראנקייטן ביי יידן"²²⁰, בו סיכם צ.ש. את עיקרי הדברים שנשא פרופ' הרמן שטראוס²²¹ בהרצאה שנשא בוויילנה²²². פרופ' שטראוס סבור כי אין מחלות שפוקדות רק יהודים, אבל קיימות מחלות שהן נפוצות יותר בקרב יהודים, למשל; סוגים שונים של מחלות עצבים, דמנציה, לחץ דם, מחלות לב וסוכרת, שנפוצה כפליים מאשר אצל הלא יהודים. הוא מונה את הסיבות לשכיחות יתר של מחלות אלו בקרב היהודים;

²¹⁸ הויז-דאקטאר 1912, גיליון 1, עמ' 2.

²¹⁹ 1923, גיליון 4, עמ' 3.

²²⁰ 1930, גיליון 8 עמ' 61-62.

²²¹ פרופ' הרמן שטראוס היה רופא יהודי-גרמני, מנהל המחלקה הפנימית בבית החולים היהודי בברלין. נרצח במחנה הריכוז טרזינשטט.

²²² בהערת שוליים במאמר זה, נכתב: ב-22 וב-23 למרץ שהה הפרופסור הברלינאי המפורסם בוויילנה, שם הוא ביקר במוסדות הרפואיים החשובים וגם נשא הרצאה אודות "מחלות ריאה". בנוסף הוא נשא הרצאה בנושא "מחלות יהודים", בתיאטרון "פאלאס" שהיה מלא עד אפס מקום. תקציר ההרצאה סוכם במאמר זה, ע"י צ.ש.

- תורשה; קיימת נטייה להעברת מחלות אלו מדור לדור;
- ההיסטוריה המתמשכת של העם היהודי אילצה אותם לחיות בתנאים כלכליים ופוליטיים ירודים, עובדה שגרמה במידה רבה לניוון מרכיבים שונים בגוף, כמו 'היחלשות הלב והסתיידות העורקים';
- היהודים, בעיקר במעמד הביניים, נוטים להגזים באכילה, בפרט בשומן, מאכלים מתוקים ותבלינים לרוב;²²³
- היהודים נוטים לעסוק בעיסוקים המתבצעים בישיבה.

כל הסיבות הנ"ל גורמות להשמנה, לעצירות וטחורים ולמחלות מעיים. עוד הוא מזכיר את העובדה כי ריבוי הלידות של נשים יהודיות גרם להיחלשות שרירי הבטן שלהן ולהזדקנותן המהירה. כמו כן, יהודים נוטים לחלות במחלות דם מסוימות כגון אנמיה ו"דם לבן"²²⁴. מאידך, יש גם יתרונות רבים הנובעות מאורח חייהם של היהודים, לדוגמה תופעת השכרות ומחלות מין כמעט לא קיימות בין היהודים, בגלל אורח חיי משפחה נקיים.²²⁵

עוד הוא מנה מחלות 'חדשות' כמו סרטן שנועדו והתרחבו בשנים האחרונות, הוא ייחס זאת לעובדה כי אמצעי האבחון השתפרו בשנים האחרונות. לסיום הוא הביא רשימת עצות אודות "וואָס טוט מען, פדי צו פאַרהיטן פון קראַנקייטן!", שעיקרן - צריך לשנות את כל הסביבה בה חיים היהודים ואת סדר היום שהם מנהלים. לפני שהוא פירט את דרכי השיפור הנדרשים, הוא מנה את היתרונות הנגזרים מאורח החיים היהודי:

- "דעם ערשטן אָרט פאַרנעמט דאָ דער שבת, דער רוטאָג איין מאָל אין וואָך...". יום השבת הוא יום של מנוחה בו היהודי שוכח את דאגות וטרדות הפרנסה.
- איסור אכילת חזיר מקנה יתרון בריאותי גדול, במיוחד בתקופה בה המודעות לשמירה על תנאים סניטריים לא הייתה קיימת.
- את השחיטה היהודית הוא מונה כיתרון המונע שחיטת בהמות הנגועות בשחפת.
- ימי התענית הנהוגים ביהדות טובים לבריאות בהיבט של "מנוחה לקיבה".
- מצוות נטילת ידיים לפני האוכל ואחרי שירותים מרחיקה מחלות מידבקות כמו טיפוס, דיזנטריה וכו'.

²²³ געוויירצן: פעפער, כריין, ציבעלע, עסיק, קנאָבל א"א.

²²⁴ ווייסע בלוט.

²²⁵ "דאָס איז געוויס אַ פועל-יוצא פון דעם ריינעם פאַמיליען-לעבן".

ובהמשך הוא כתב את עיקרי ההנחיות לשיפור הבריאות :

- מזון : להמעיט באכילת בשר ולהרבות באכילת ירקות²²⁶, שיש בהם הרבה וויטמינים ;
- מגורים : להשתדל להיחשף ליותר אור ואוויר. אחת הסיבות המרכזיות לריבוי מחלותיהם של היהודים הם המגורים הצפופים בתנאי היגיינה קשים ;
- ספורט : " א גרויסע באדייטונג האָט פאַרן געזונט דער ספּאָרט אין אַלערליי פּאַרמען";
- ניקיון והיגיינה – להקפיד ולשמור, בכל תחומי החיים.

בסוף המאמר חתום צ.ש. המצרף לחתימתו את המשפט המסיים כשהוא מודגש :

"דאָן וועט דאָס יידיש פּאָלק זיין געזונט און שטאַרק !"

"דאגות יתר" הוא גורם משמעותי נוסף לתחלואה, בעיקר של יהודים, כפי שכתבו שני הרופאים ;

פרופ' שטראוס²²⁷ (שכבר הוזכר לעיל) וד"ר ש. קלערמאן.²²⁸

פרופ' שטראוס ציין את הפחד והחרדה כמחלות המאפיינות מאד את המנטליות היהודית : "בכל

אופן, היהודים מזדקנים ונעשים 'אפורים' מוקדם ; זה בולט בעיקר אצל נשים, בגלל התנאים הכלכליים

ובגלל דאגתן לילדים. [...] אף אחד לא פוחד ממחלות כמו היהודים.²²⁹

ד"ר ש. קלערמאן, במאמר שכותרתו "אומעט און זארג זיינען די ערגסטע שונאים פון מענטשן",

תאר בצורה הומוריסטית את הסכנות העיקריות לבריאותם של היהודים – דאגה ועצבות .

ד"ר קלערמאן פתח בציטוט משפטו הידוע של שלום עליכם : "לאכן איז געזונט...דאקטוירים הייסן

לאכן". בהמשך, כפי שהוא נוקט הרבה פעמים במאמר, הוא משתמש בביטויים פולקלוריסטים המוכרים

ב"עולם החולים", לדוגמא : "אַז מ'זאָגט ניט אוי ביז ס'טוט ניט וויי". הוא מסיים בפתגם העממי : "פאַרן

מאָרגן זאָל גאָט זאָרגן!" ואומר, הרפואה הטובה ביותר כנגד דאגה וצער היא להיות שמח וטוב לבב. עוד

הוא מוסיף את דבריו של שקספיר ; "ווען דו וויינסט, וויינסטו גאַנץ אַליין, און ווען דו לאַכסט, לאַכט די

גאנצע וועלט מיט דיר".

גם כאן הסיום מודגש : **לאַכט זשע בעסער, ווייל לאַכן איז געזונט !**

²²⁶ "מען דאַרף ניט עסן קיין צו פיל פלייש, נאָר פּאַרקערט, מערער גרינסן...".

²²⁷ 1930, גיליון 8, עמ' 61.

²²⁸ 1928, גיליון 8, עמ' 139-141.

²²⁹ "קיינער האָט ניט מורא אַזוי פאַר אַ קראַנקייט ווי דער ייד".

ומה בדבר הגוף היהודי ? , צ.ש. צוטט לעיל בכותבו : "היהודים, גם טרם המלחמה הגדולה, היו חלשים ובעלי חוליים רבים מיתר אומות העולם. אלף שנות חיים בתנאים סוציו אקונומיים ובתנאים פוליטיים עלובים גרמו לכך כי גם האורגניזמים של היהודים חלשים בהיבט הפיזי, לפיכך הם נוטים למחלות...."

כעבור כמאה שנים כתבה שרון גילרמן²³⁰ אודות מחקרים ואתגרים בחקר הנושא ; "האם יש מאפיינים ייחודיים בגוף היהודי"? . היא תיארה את האופן בו "גוף הגבר היהודי" הפך למקור התייחסות גזענית וסימון היהודי כ"אחר" ונדבך מרכזי בהתפתחות האנטישמיות.

צריך לציין כי האידאולוגיה של 'הגוף היהודי החדש' תאמה גם את החזון של צ.ש. כפי שהובעה פעמים רבות במהלך עבודה זו,²³¹ גם בהיבט של תרבות הגוף וגם בהיבט של החינוך להימנעות ממחלות ולהתמודדות איתן.

Gillerman, Sharon, *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 95, No. 3 (2005), pp. 470-478. ²³⁰

²³¹ לדוגמא : לעיל "רשימת הנחיות לשיפור הבריאות".

פרק חמישי: אחרית דבר

מבין כל הפתגמים בנושאי בריאות שנאספו ע"י שלמה בסטומסקי²³², בחרתי בפתגם הבא כדי לפתוח בו את פרק הסיכום; "דער דאָקטאָר קען אַלעס, אָבער ניט אַרױסטרײַבן דעם דלות". ד"ר צמח שאבאד, שעמד במרכזה של עבודה זו, היה בקיא מאוד ברפואה, אבל מעל הכול הוא היה גם מחובר להמוני העם ועסוק תמיד בדאגה לצרכיהם. הוא היה רופא שגם סייע לרבים "אַרױסטרײַבן דעם דלות". בעבודה זו ניסיתי לחקור ולהתעמק בכמה סוגיות מעולם הבריאות והרפואה של יהודי מזרח אירופה, כפי שהן משתקפות מבעד לעיתונות רפואית ביידיש.

מבין שני כתבי העת, ההויז-דאָקטאָר היה החלוץ, אך השפעתו הייתה מינורית, הן בגלל איכותו ובעיקר בגלל העובדה שכתב העת יצא לאור במשך תקופה של שנתיים בלבד. לעומתו פּאַלקסגעזונט יצא לאור במשך שמונה עשרה שנים בתפוצה כוללת של יותר ממיליון ורבע עותקים, ומאמרו נדפסו גם בעיתונות יידיש ברחבי העולם; הייתה לו אפוא השפעה בעולם היהודי דובר היידיש.

קשה לדעת עד כמה השפיעו תכניו של פּאַלקסגעזונט על סגנון חייהם של היהודים. האם התגשם החזון של ד"ר צמח שאבאד לחנך את היהודים להיגינה טובה יותר? האם הוא הצליח לממש את חזונו 'להקנות ידע [...] ובעיקר איך להימנע ממחלות?', האם ציפיותיו ותקוותיו של צ.ש. מן פּאַלקסגעזונט התגשמו?²³³

לחלק מן השאלות הנ"ל ניתן מענה במחקר זה, כאשר המענה הוא בעיקר 'איכותי' ולא 'כמותי'. דהיינו, ניתן להתרשם מתפוצת העיתון, אפשר להתרשם מתגובות הקוראים (באמצעות ה'בריווקאסטן'), אפשר להתרשם מן המאמרים שכתבו הרופאים ודיווחו אודות מפגשים עם חולים במחוזות שונים. אבל אינני יודע אם כתב העת הגיע גם למחוזות נידחים יותר, ואם כן עד כמה הייתה לכתב העת השפעה על שינוי דפוסי התנהגות במקומות אלו? האם הצטמצמה התפשטות השחפת ורמת ההיגינה השתפרה? האם היהודים הפנימו את הצורך לצאת אל הטבע? ועוד נושאים רבים שהיו חלק מחזונו של ד"ר צמח שאבאד.

עבודה זו לא עסקה בנייתו ביצועים' ובחינה כמותית של ההישגים, שניתן לייחס לפועלו של כתב העת. כדאי אולי להרחיב סוגיה זו במחקר עתידי, נראה לי שישנה היתכנות להרחיב במחקר כזה,

²³² ב. סטאמסקי, "יידישע ווערטלעך און שפריכווערטער וועגן געזונט", 1923, גיליון 2-3, עמ' 53-55.

²³³ לעיל "התפתחותו של הפאלקסגעזונט", צ.ש. מונה את שלושת המחויבויות שיש לקהיליית הרופאים בעת ההיא ומגדיר מהם היעדים המרכזיים של כתב העת פּאַלקסגעזונט.

במיוחד נוכח העובדה כי צ.ש. התעניין וידע סטטיסטיקה. יש גם סימוכין למחקרים בסוגיות מעין אלו, לדוגמא: התכתבות של צ.ש. עם הסטטיסטקאי יעקב לשצ'ינסקי²³⁴.

מבין הנושאים שנחקרו בעבודה זו, יש כמה סוגיות שנראה שהן כאילו נכתבו בימינו אנו, לדוגמא: צמחונות ו'אוכל בריא'. ולראיה, לאחרונה הופקה גרסה באנגלית²³⁵ של ספר הבישול שכתבה פאני לבענדע בוילנה, בידיש.

בנוסף, יש סוגיות רפואיות ופרה-רפואיות רבות שנכתב עליהן בשני כתבי העת ולא הרחבתי בהן, כמו: סרטן, מחלות לב, מיגרנות, הפרעות שינה, זוגיות וחיי אישות ועוד. מן המעט שחקרתי, ניתן להתרשם כי בחלק מן הסוגיות הנ"ל יש 'דמיון רב' בין מה שנכתב לפני מאה שנים לבין מה שנכתב בעיתונות רפואית 'פופולארית' בימינו אנו, לדוגמא, בנושאי סוכרת והשמנה.²³⁶

לעומת זאת, מחלת הסרטן, על אף שלא יוחדו לה הרבה מאמרים, (צריך לברר למה), הרי בכמה מהם²³⁷ מופיעות ידיעות סנסציוניות בדבר מציאת פריצת דרך בריפוי המחלה.²³⁸

מבלי להמעיט בחלקם ותרומתם של אנשים וגופים שונים להפקתו וקידומו של כתב העת, הרי בסופו של דבר הדומיננטיות המוחלטת הייתה של ד"ר צמח שאבאד. מקריאה נרחבת וגם מן הסיכומים נראה בברור כי עיקר חזונו של צ.ש. היה ליצור מעין "יהודי חדש". מושג זה היה טבוע גם במחשבה הציונית בעת ההיא. האם הייתה זיקה בין הראיה של היהודי החדש של צ.ש. האוטונומיסט לבין חזונו של מקס נורדאו הציוני? נראה לי שנושא זה ראוי למחקר נוסף.

²³⁴ ראו למשל את המכתב של צמח שאבאד אל יעקב לשצ'ינסקי מתאריך 13 בפברואר 1933, על עבודה סטטיסטית על פוריות הנשים היהודיות באזור וילנה לפני מלחמת העולם הראשונה, במהלכה ואחריה, אוסף יעקב לשצ'ינסקי, ארכיון יווא.

²³⁵ FANIA LEWANDO, *The Vilna Vegetarian Cookbook*, May 26, 2015, 272 Pages

²³⁶ ד"ר ז. ליכטער, "די דיעטע ביי צוקער-קראנקייט", 1928, עמ' 375, 399, 421.

²³⁷ פרופ' ה. שטראוס, "די סיבה פון א ראק", 1926, עמ' 73.

²³⁸ ד"ר צאדישין, "די שרייענדיקע ידיעות וועגן מיטלען קעגן ראק", 1930, עמ' 189-190.

מקורות

- אויפן שוועל, גל' 368-369, זומער-הארבסט 2015 : צום געזונט! מעדיצין ביי יידן.
- אוצר דינים ומנהגים, ערוכים ע"י יהודה דוד אייזענשטיין, תל אביב, 1970.
- בראל, עדינה, 'בין ד"ר אויזמר לד"ר דוליטל', ספרות ילדים ונוער, חוברת ב' (126), תמוז תשס"ז, יולי 2007.
- גולני, רעות, 'מ"יידענע" ל"פּרוי": חמישה עיתונים ומדורים לנשים בידיש במאה העשרים, עבודת גמר לתואר שני בהנחיית פרופ' חנה וירט-נשר ופרופ' אברהם נוברשטרן, תל אביב, 2016.
- גראדזענסקי, אהרן יצחק (עורך), ווילנער אלמאנאך, ווילנע : אוונט-קוריער, 1939.
- דווארזשעצקי, ד"ר מארק, קאמף פארן געזונט אין געטא-ווילנע, O.S.E. – Union Paris – Geneve 1946.
- דער אידישער הויז-דאקטאר : א וועכענטליכער זשורנאל פיר הויזליכע מעדיצין און געזונד פעהיטונג; ורשה 1912-1914.
- וואלמאן, לייב, אויף דער וואך פון יידישן פאלקסגעזונט, ווארשא : טאז, 1937.
- וואלמאן ל. ד"ר, אין קאמף פארן געזונט פון אידישן פאלק (50 יאָר "אַזע"), וועלט-פארבאנד "אַזע", ניו יורק 1968.
- טבנקין, חוה, להד, אמנון, "קידום בריאות ורפואה מונעת", הסתדרות הרפואית בישראל, 2013.
- שמעון דובנוב, "יד ושם", מרכז המידע אודות השואה.
http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203500.pdf
- הרמן קרוק, "יד ושם", מרכז המידע אודות השואה.
http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%201502.pdf
- ישורין, יעפים (רעד'), ווילנע : אַ זאַמעלבוך געווידמעט דער שטאַט ווילנע, ניו-יורק, 1935.
- לייוויק, ה. לידער פון גן עדן 1936 – 1932, שיקאגא : מ' צעשינסקי, 1937.
- לעווענדע, פאני, וועגעטאריש=דיעטישער קאָכבוך, 400 שפּאַזן געמאַכט אויסשליסלעך פון גרינסן, ווילנע 1938.
- לעווין, גרשון, היגיענע ביי אידען אמאל און אצינד, ווארשא : טאז, 1925.
- לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, ניו-יארק : אלוועלטלעכער יידישער קולטור-קאנגרעס, כרכים א-ח, 1956-1981.

- מפתח עיתונות יידיש.
<http://yiddish-periodicals.huji.ac.il/RusisheImperye/IdisherHoyzDoktor.html>
- פאלקס-געזונט: צוויי וואכעדיקער צוטריטלעכער זשורנאל פאר היגיגע און מעדיצין; וילנה, 1940-1923.
- קניאל אסף, "בין חילונים, מסורתיים ואורתודוקסים: שמירת מצוות בראי ההתמודדות עם גזרת הכשרות 1937-1939", גלעד כב (תש"ע), עמ' 75-106.
- ראן, לייזער, ירושלים דליטא אילוסטרירט און דאקומענטירט, כרך 1, ניו יארק: ווילנער אלבאם קאמיטעט, 1986.
- Cohen, Nathan, "What Did East European Yiddish Readers Know about Cancer", *Modern Judaism*, 32 (2012), pp. 1-26.
- Cohen, Nathan, "An Ugly and Repulsive Idler" or a Talented and Seasoned Editor: S.Y. Yatzkan and the Beginnings of the Popular Yiddish Press in Warsaw", *Jews in Russia and Eastern Europe*, 1-2 (2005), pp. 28-53.
- Epstein, Lisa, "Caring for the Soul's House: The Jews of Russia and Health Care, 1860–1914", Ph.D. diss., Yale University, 1995.
- Epstein, Lisa, "Health and Healing", *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*
http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Health_and_Healing.
- Friedenwald, Henry, *The Jews and Medicine*, Vols. 1-2, New York: Ktav, 1967.
- Gillerman, Sharon, "More than Skin Deep: Histories of the Modern Jewish Body", *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 95, No. 3 (2005), pp. 470-478.
- Gilman, Ernest B., *Yiddish Poetry and the Tuberculosis Sanatorium 1900-1970*, Syracuse University Press: New York, 2014.
- Grodin, Michael A., *Jewish Medical Resistance in the Holocaust*, New York: Oxford: Berghahn Books, 2014.
- Mendelsohn, Ezra, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Bloomington: Indiana University Press, 1987.

- Nevins, Michael, *The Jewish Doctor: A Narrative History*, Aronson: Northvale, N.J., 1996.
- Beizer, Michael, OZE, *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*.
<http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/OZE>
- Quint, Alyssa, "Personal Hygiene and Grooming", *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*.
http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Personal_Hygiene_and_Grooming
- Rafes, Yulian, . *Tsemakh Shabad: A Great Citizen of the Jewish Diaspora*, Baltimore: VIA Press, 1999.
- Rafes, Yulian, *Doctors and Patients: Doomed to Destruction: Ethical, Human and Professional Dimensions of Jewish Doctors in Vilno Ghetto*, New York: Begell House, 2002.
- Shunami, Shlomo, *Bibliography of Jewish Bibliographies*, Jerusalem: The Magnes Press, 1975, Entry: Medicine, pp. 313 – 318.
- Sontag, Susan, *Illness as Metaphor*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1978.
- Yudkoff, Sunny, "Tubercular Capital: American Yiddish Literature at the Sanatorium", *Literature and Medicine*, Volume 31, Number 2, Fall 2013, pp. 303-329.
- Zalkin, Mordechai, "Szabad, Tsemah", *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*.
http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Szabad_Tsemah

נספחים

בחרתי להביא כמה תמונות מן הספר 'ירושלים דליטא אילוסטרירט' און דאקומענטירט²³⁹, באמצעות התמונות דלהלן ניתן היה לדייק בעובדות שנכתבו במקורות אחרים, לדוגמא: תמונת סיום בית ספר לאחיות בוילנה, בשנת 1924 סיימו 34 בוגרות את הכשרתן כאחיות. בנוסף, ניתן באמצעות הצילומים להתרשם ולהבין באופן טוב יותר את 'אוירת' הרפואה בוילנה.

סעיף נוסף בפרק "נספחים", הוקדש לפן נוסף בדמותו של צ.ש. – "ד"ר צמח שאבאד בדמותו של רופא חיות". ראיתי צורך להוסיף סעיף זה כדי להמחיש ולהבין עד היכן הגיעה האהבה וההערצה, אל איש מופלא זה, באמצעות ספר ילדים שכתב סופר הילדים הרוסי קורני צ'וקובסקי.

דאקטוירים-פערסאנאל, פון רעכטס – 1טע ריי: ד"ר מ. טראצקי, ד"ר מ. לעווין, ד"ר ח. זאריץ, ד"ר וירשומסקי, ד"ר י. זאלקינדסאן, ד"ר ה. פייגוט, ד"ר ו. שומעלישסקי; 2טע ריי: פעלדשער ב. לעווינסאן, זארוואלטער מ. קאגאן, ד"ר ק. באראנאוויטש, ד"ר י. אבראמאוויטש, ד"ר נ. פלאטניק, ד"ר ה. בוך, ד"ר מ. פייגענאווא, שוועסטער ר. געלפארב, אויפזעער ש. קאגאן; 3טע ריי: אקושערקע ב. מייזעל, שוועסטער ח. עפשטיין, ח. קאצענעלסאן, פעלדשער ד. שור, פעלדשער מ. כאווער, אקושערקע ל. אָקון

Врачебный персонал

חברי הרופאים

Medical staff

תמונה 15: חלק מן הצוות הרפואי בבית החולים בוילנה²⁴⁰

²³⁹ ראן, לייזער, ירושלים דליטא אילוסטרירט און דאקומענטירט, כרך 1, ניו יארק: ווילנער אלבאם קאמיטעט, 1986.

²⁴⁰ שם, עמ' 160.

ערישטער ארויסלאז פון דער צוויי־יאריקער שוועסטער־שול ביי „אָזע“, (נטע ריי פון אייבן):
 דיר ש. מאַריגאליס, דיר ברודסקאָ, דיר ג. גערשון, דיר ע. לערענמאַן, דיר צ. שאַבאַד, דיר צ. קאוואַרסקי, דיר י.
 רעגענסבורג, דיר א. סעוליס; בטע ריי: דיר א. ליבאַ, דיר אַ. גלאַבוס, דיר גערשון, דיר מ. גירשאַוויטש, דיר
 ראָזענטאַל, דיר א. לעוין, דיר א. גאלדבורג, דיר א. יאַבראַוו; בטע ריי: לערער י. גיליגטש, דיר א. לידסקי, אַווי
 פ. קאַן, דיר דוגאַוסקי, דיר בירזאַוסקי, דיר ו. שומילסקי, דיר ש. פּערנאַמענט, דיר טונקעל

First graduating class of the 2-year nursing school of "OZE"
 מחזור־המסיימות הראשון של בית־הספר הדו־שנתי לאחיות שליד „אָזע“
 Первый выпуск – летней школы „OZE“ для мед. сестер

1924 – 1922

תמונה 16 : מחזור המסיימות הראשון של בית הספר לאחיות בוויילנה²⁴¹

„טאַז“־קאַלאָניע א״נ פון ד״ר צ. שאַבאַד : 6 בנינים –
 250 בעטן – וואַלד, טייך און עסן צו זאָט

“TOZ” camp named after Dr. Ts. Shabad: 6
 buildings – 250 beds – woods, river and plen-
 tiful food

מושבת־„טאַז“ ע״ש ד״ר צ. שאַבאַד : 6 בנינים –
 250 מיטות – יער, נהר ומזון לשובע

תמונה 17 : ילדים יוצרים את הכתובת "טאז"

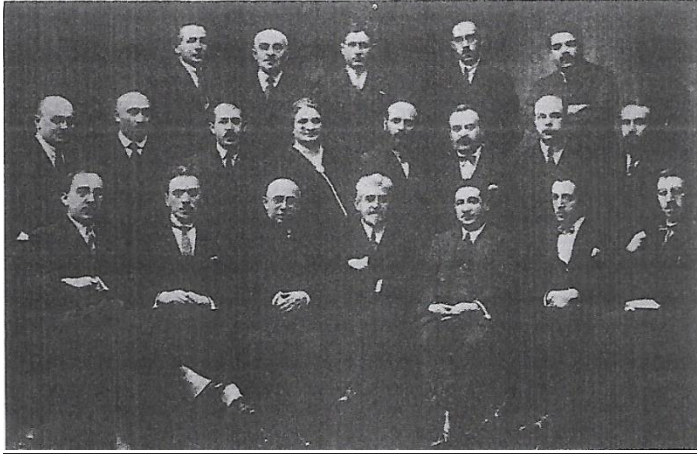
²⁴¹ ראן, לייזער, ירושלים דליטא אילוסטרירט און דאקומענטירט, כרך 1, עמי 159.

F TOWARZYSTWO
ochrony zdrowia ludności
żydowskiej „OZE”.

געזעלשאַפֿט
צו פאַרזיכערן דאס געזונט פון דער
יידישער באפעלקערונג „אָזע”.

החברה לשמירת הבריאות של
האוכלוסיה היהודית, „אזע”-„טאז”

1940 - 1918

קאָמיטעט פון ווילנער „אָזע”, פון רעכטס —
1טע ריי: דײַר י. ראָפּעס, דײַר ז. יעדוואַבניק
ט. בונימאָוויטש, דײַר צ. שאַבאַן, דײַר ג.
גערשון, דײַר ג. געלמאַן, דײַר ז. זעט
ריי: א. זיידשנור, דײַר ג. געלמאַן, דײַר מ.
לעווין, מ. גראַסמאַן, א. אַראַנאָוויטש, אדוײַ י.
אויציקאָוויטש, דײַר טאַלמאַן, דײַר ש. אַקסעלראַן;
3טע ריי: י. צעמל, דײַר י. פּייגענבערג
טאַנצקא, צאַנדײַר שׂערי, דײַר ש. מאַרגאַליס

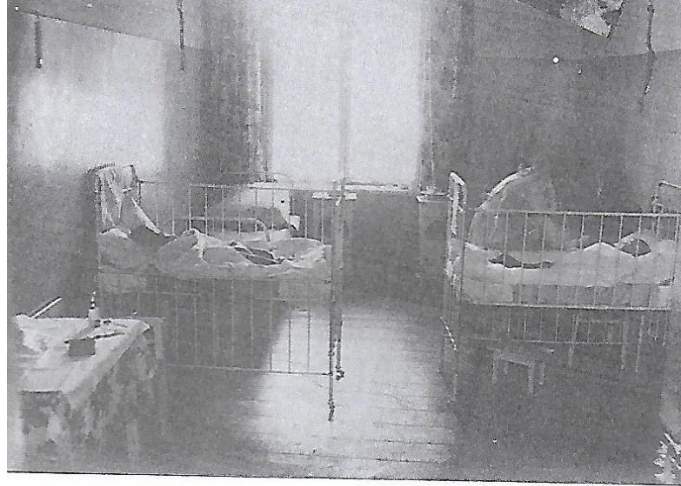
תמונה 18: 'החברה לשמירת הבריאות' עם צ.ש.

“OZE” Ladies’ Committee
ועד־הנשים של “אזע”
Дамский комитет “OZE”

דאַמען־קאָמיטעט פון „אָזע”,
פון רעכטס — 1טע ריי: מ. לאַנדוי
ר. בוך, ב. פּייגענבערג; 2טע שורה:
ר. קאַמעניעוויטש, ר. קלאַדנאָוויטש, ר.
ריחאוויטש, נ. ליבאַ, ל. מאַקאווער, ר.
גראַסמאַן; 3טע ריי: גאַטפריד, דײַר
י. ראָפּעס, מ. גראַסמאַן, דײַר צ.
שאַבאַד, ט. בונימאָוויטש, ר. נאָדעל־
מאַן, קאַלטנאָוויטש

תמונה 19: ועד הנשים של "אזע" עם צ.ש.

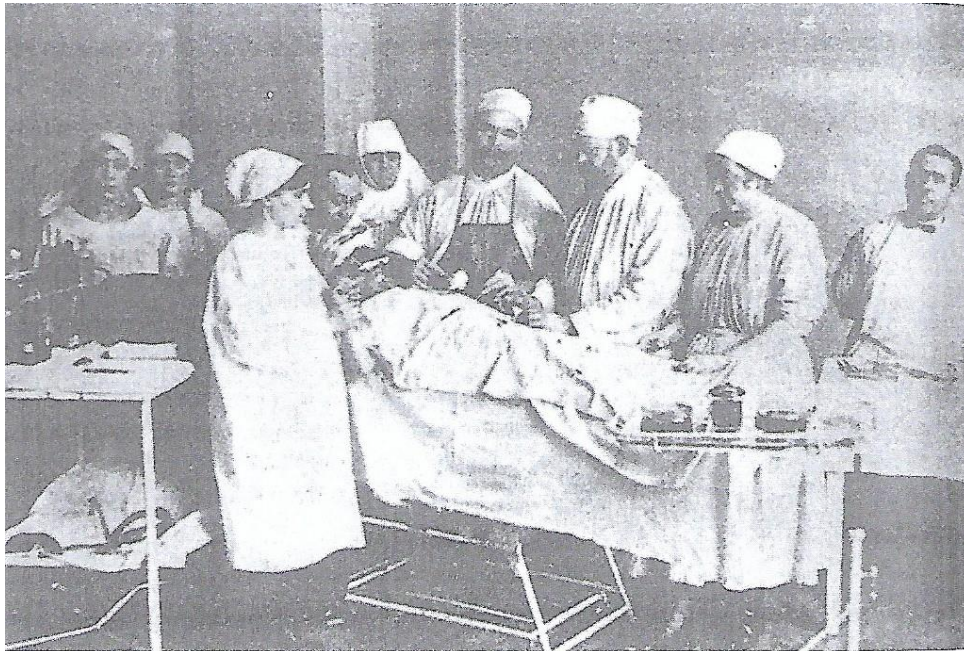
Children's Ward

קינדער פאלאטע

Детская палата

מחלקת הילדים

תמונה 20 : מחלקת ילדים²⁴²

In the operating room

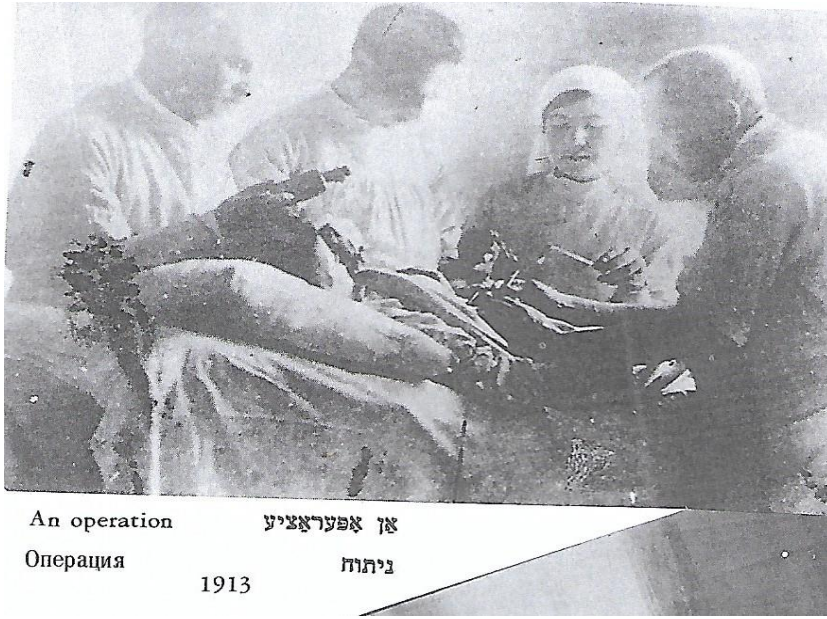
אין אפעראציע־צימער

В операционном зале

בחדר־הניתוחים

תמונה 21 : חדר ניתוחים

²⁴² ראן, לייזער, ירושלים דליטא אילוסטרירט און דאקומענטירט, כרך 1, עמ' 160-164.

An operation אן אפעראציע
 Операция ניתוח
 1913

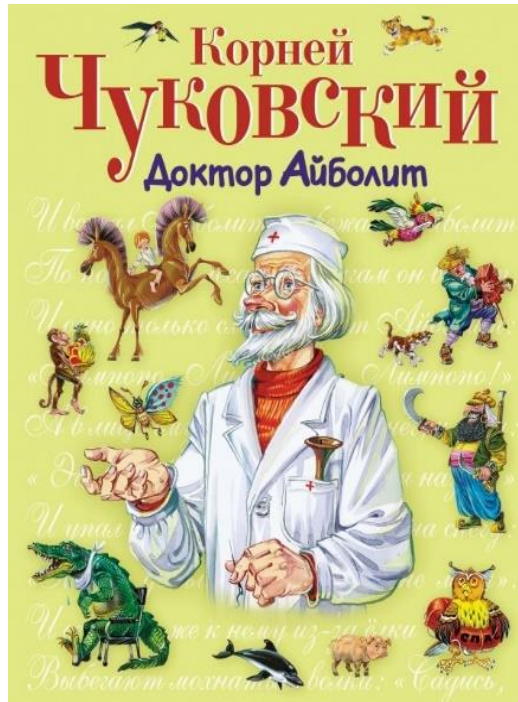
תמונה 22 : בעת הניתוח

ד"ר צמח שאבאד בדמותו של רופא חיות

צמח שאבאד זכה להיכנס לאחד מספרי הילדים המפורסמים שנקרא ד"ר אייבוליט (בתרגום לעברית – ד"ר "איי כואב") שנכתב ע"י סופר הילדים הרוסי קורני צ'וקובסקי²⁴³. בזיכרונותיו²⁴⁴, סיפר צ'וקובסקי, כי התכוון להנציח את ד"ר צמח שאבאד בדמותו של ד"ר "איי כואב".

²⁴³ קורני צ'וקובסקי (1882-1969) משורר, מבקר, מתרגם וחוקר ספרות רוסי. בשתיים מיצירותיו הקלאסיות לילדים מופיעה דמות של רופא חיות. ברוסית הוא נקרא דוקטור 'איי בול'יט' (איי כואב), ובעברית הוא קיבל את שמו מהמשורר והמתרגם נתן אלתרמן – דוקטור 'אויז'מרי'. ביצירה שתורגמה לעברית תחת הכותרת 'לימפופו', עושה הדוקטור דרך ארוכה ומפרכת לאפריקה, כדי לעזור להיפופוטם חולה ובסופו של דבר, הוא מרפא את כל החיות, קטנות כגדולות, הזקוקות לעזרתו. יחד עם זה, טרח צ'וקובסקי בהזדמנויות שונות לצייץ, שההשראה לדמותו של רופא החיות ביצירותיו היא דווקא... רופא וילנאי יהודי בשם צמח שאבאד. צ'וקובסקי העיד על כך בעל-פה וגם בכתב. צ'וקובסקי פגש את ד"ר שאבאד בוויילנה בשנת 1912 והיה ידידו. אחד המקורות הכתובים הוא עדותו של צ'וקובסקי בעיתון פּוֹיִנְיִסְקָה פּרָבְדָה, שיצא לאור במוסקווה. הדברים פורסמו בעיתון זה ב- 31 במרץ 1967.

להלן תרגום חופשי לעברית : כתבתי את האגדה **ד"ר אייבוליט** (איי כואב) מזמן מזמן. חשבתי על הרעיון עוד לפני המהפכה הגדולה [מהפכת אוקטובר 1917], כי הכרתי את הדוקטור שאחר-כך קראתי לו ד"ר אייבוליט, בוויילנה. קראו לו ד"ר שאבאד. זה היה בן אדם טוב לב, הכי טוב מכל האנשים שפגשתי בחיי. הוא ריפא ילדים של אנשים עניים חינם. היה מקרה, למשל, שבאה אליו ילדונת רזה, והוא אמר לה: 'את רוצה שאני אתן לך מרשם לאיזו שהיא תרופה? לא. מה שיעזור לך זה חלב. תבואי אלי בכל בוקר ותקבלי שתי כוסות חלב'. אני ראיתי שבכל בוקר היה תור ארוך. ילדים באו אליו וגם הביאו בעלי-חיים. ואז חשבתי שזה יכול להיות נהדר אם אכתוב אגדה כזו על דוקטור טוב לב. כמובן שד"ר שאבאד לא נסע לאפריקה. את זה אני המצאתי,....²⁴⁴ בראל, עדינה, בין ד"ר אויזמר לד"ר דוליטל.

תמונה 23 : ד"ר אייבוליט, ברוסית

קיימת גם גרסה ביידיש :

Title page from a Yiddish translation of the poet Chukovskiy's, *Dr. Aibolit*, (Kiev, 1937).

תמונה 24 : הגרסה ביידיש

קיימות גם שתי גרסאות עבריות לספר זה ;

תמונה 25 : "לימפופו" בתרגומו של נתן אלתרמן, בשנת 1943

תמונה 26 : גרסה עברית חדשה משנת 2017

Abstract

Although, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, Yiddish was the spoken language of millions of Jews, the cultural status of the Yiddish language was low, and it was considered as ‘jargon’. And in most cases Yiddish publications were directed at the less educated segments of the Jewish population.

Nevertheless, there was considerable growth in the quantity and quality of the Yiddish publications and periodicals, which had multiplied in various cultural centers – in Eastern Europe and the United States alike. Meanwhile, magazines devoted to issues of health and medicine for all, and the introduction of basic scientific concepts, began to appear. The main purpose of this study is to examine selected issues concerning health and the Jewish way of life, as reflected in two journals in the field of health and medicine: The first of these was "Der hoyz-doktor"²⁴⁵, that appeared in Warsaw before the First World War, The second and most important of them was "Folksgezunt"²⁴⁶, that appeared in Vilnius (Vilna) between the two world wars.

Der hoyz-doktor, appeared in light of the tremendous growth of the Yiddish press in Eastern Europe at the beginning of the twentieth century, and especially in Warsaw, which in those years became a center for the press, publishing and Yiddish literature.

"Folksgezunt" was first published in Vilnius in January 1923. Vilna was at the time the center of Yiddish publication, including those devoted to medical and physical health issues. The growth of medical journals in Vilna came about because there were several Jewish medical centers in Vilna. The first hospital in Vilna was founded in the middle of the 18th century Where the Jewish doctors spoke to the Jewish patients in Yiddish.

²⁴⁵ Translated from Yiddish: ‘The House Doctor’

²⁴⁶ Translated from Yiddish: ‘The health of the people’

Structure of the thesis and its contribution to research

This thesis covers a relatively wide range of articles and letters of readers - in two periodicals that appeared in different places and in different periods of time:

	‘Der hoyz-doktor’	‘Folksgezunt’
Place of publication	Warsaw	Vilna
Duration of publication	1912-1914	1923-1940

In addition to the two periodicals, more publications and books that have relevance to the main topics covered in this work;

- Characteristics of journals for health and medicine in Yiddish
- Jewish aspects of tuberculosis
- Issues relating to the Jewish way of life e.g., (slaughtering and koshering, meat in milk, Mikvah, and vegetarianism ...).
- ‘Diseases of Jews’

List of issues that will be at the center of the study

- Examine those topics that interested writers and readers in each of the journals.
- Analyze and compare those who wrote in each journal in terms of their cultural profile and scientific training.
- Examine the nature of the readership, and where in the Jewish world the journals were read. Examine which audiences each magazine turned to; Was there special orientation to the religious public?

- Analyze and compare the nature of the writing and the "scientific depth" in each of the journals, what their quality was, since one editor was a commercial journalist while another editor was a respected physician and social leader.
- Examine whether and what has changed in the approach and contents of the journals over the years.
- Tuberculosis: To examine the Jewish dimension of this disease, and what Jewish customs existed that harmed their hygiene, what actions were initiated by Zemach Shabad to change Jewish ways of life as part of the war against tuberculosis
- Lifestyle: To examine how they related to religious issues such as kashrut, ritual slaughter, mikvah, family purity. How Jewish law and sources were integrated into medical articles. What readers have responded to over the years
- Did the journals think that there were diseases that existed only among Jews? Are there unique characteristics of the "Jewish body"?
- What was the attitude toward women in these journals?

The work consists of five chapters; **In the first chapter** I provided an extensive overview of the characteristics of the two journals. The first part of this chapter is devoted to the description of the goals of 'Der hoyz-doktor'. A brief review of the structure and contents of the journal, which was published for only two years, is also presented.

The second part of this chapter is devoted to a detailed description of the 'Folksgezunt' that appeared, as stated, for eighteen years; First, I summarized the goals of the journal, which were defined mainly by Dr. Zemach Shabad, whose activities, qualities and abilities were reflected in the contents and qualities of the 'Folksgezunt'. I then described the development of the journal and its acceptance throughout its existence.

Other sections include descriptions of the scope of the **Journal**, a review of the content and the writers, a detailed discussion of the nature and identity of the writers, and a reference to the question of whether there were also women among them; A description of the relationship with the readers, the extent to which Jewish sources were used, a description of the journal's typographic development, a reference to the commercial advertisements that helped maintain the journal for so many years. At the end of the chapter I brought some anecdotes from the Jewish world, which appeared frequently in the journal and added an interesting touch to its contents.

The second chapter focuses mainly on Tuberculosis - a contagious infectious disease that was one of the most common causes of death in all ages around the world. Before the age of antibiotics against tuberculosis, the disease caused 50% of deaths in untreated patients.

I chose to focus mainly on tuberculosis, because of its wide distribution in Jewish districts where the density of living was high and the hygiene conditions were poor. As we shall see below, the 'Folksgezunt' devoted many articles to the prevention of tuberculosis, while demanding a change in Jewish customs (such as kissing Torah scrolls, handshakes, etc.), and demands for changes in lifestyle (such as personal hygiene and home cleanliness, sport, outings in nature, etc.).

I reviewed many articles written about tuberculosis in both journals and focused on the **Jewish aspects** of this serious disease. I focused on articles that analyzed the difference in the magnitude and severity of the disease, according to the Jewish areas and districts (cities, towns, densities, etc.) and suggestions on how to avoid and protect against

tuberculosis in society and the environment, considering existing customs among Jews, and articles and other sources dealing with healing methods.

The third chapter deals with several central issues in the Jewish way of life, such as slaughter and kashrut, meat in milk, mikvah and vegetarianism, a subject that interested the readership at the time. While the first issues relate to the religious Jewish world, vegetarianism permeated the Jewish world as part of the development and influence of modernity on the Jewish world.

Following three chapters devoted to a variety of medical and social issues that focused on and challenged the journal editorial board and their readership, mainly from the Jewish point of view, I chose to devote **the fourth chapter** to two other topics that expand the "Jewish aspect" of this study.

- Are there "Jewish diseases"?
- Are there unique characteristics of the "Jewish body"?

These issues were discussed both in the journals and in later studies. For example, Sharon Gillerman attempts to decipher the sources of referencing and labeling the Jew as "other," a fact that has been a central element in the development of anti-Semitism.

The fifth chapter, "Epilogue," brings a summary of the work from a different perspective. In addition, I raised some conclusions and recommendations for further research.

Tel Aviv University
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities
Department of Literature

Yiddish Medical and Health Journals in Eastern Europe

MA thesis submitted by

Itzhak Fuchs

Prepared under the guidance of

Prof. Abraham Noverstern

Prof. Hana Wirth-Nesher

May 2018